

NKANELO WA MAAKELO, MAHLAYISEELO NI MITIRHO YA TINDLU TA
NDHAVUKO TA VATSONGA (AN INVESTIGATION OF BUILDING MAINTENANCE
AND FUNCTIONS OF VATSONGA TRADITIONAL HOUSES)

HI

N.M. MALABELA

XI NYIKETIWA HI KU LANDZA SWILAVEKO SWA XITSALWANA XO ENGETELA

xa

DEGREE OF MASTERS OF ARTS

Eka

NDZAWULO YA TINDZIMI

eYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI : DR. O.R. CHAUKE

LEMBE : 2015

DECLARATION

I declare that **NKANELO WA MAAKELO, MAHLAYISELO NI MITIRHO YA TINDLU TA NDHAVUKO TA VATSONGA (AN INVESTIGATION OF BUILDING MAINTENANCE AND FUNCTIONS OF VATSONGA TRADITIONAL HOUSES)** is my own work and that all the sources that I have used or quoted have been indicated and acknowledged by means of complete references and that this work has not been submitted before for any other degree at any other institution.

N M MALABELA (MS)

2015

INITIALS AND SURNAME

YEAR

.....

SIGNATURE

KU NYIKETA

Ndzi nyikela ndzavisiso lowu eka nuna wa mina Soyaphi Thomas loyi a nga ndzi nyika matimba hinkwawo ya ku sungula na ku heta ntirho lowu.

DEDICATION

I dedicate this work to my husband Soyaphi Thomas who is the pillar of my strength and the source of my inspiration.

MINKHENSO

Xo sungula ndzi khensa Xikwembu Muvumbi wa misava na mina, loko a ndzi nyikile vutomi, ntokoto na matimba ya ku sungula na ku heta ntirho lowu, a tlhela a ndzi sirhelela ku fika sweswi.

Xa vumbirhi ndzi khensa vanhu lava landzelaka lava ndzi pfuneke eku lulamiseni ka xitsalwani lexi xa Digiri ya Masitasi eka Tindzimi ta Xintima:

- Ndzi khensa Mulanguteri wa mina eka tidyondzo ta Masitasi, Dokodela O R Chauke. u ndzi pfunile swinene, a mi ndzi helelanga mbilu na kona a mi ndzi seketela mikarhi hinkwayo. A ndzi rivali ku khensa mhani wa mina wena Anna Malabela,ku hlohloterwa hi swa tidyondzo inkomu Khosa.
- Ndzi khensa nuna wa mina Soyaphi Thomas Nkuna. Ndzi khensa ku va u nga ndzi helelangi mbilu. A wu sala u hlayisa vana loko mina ndzi fambile ndzi orhela masana ya dyondzo.
- Ndzi khensa vana va mina Gladstone, Khanyisa, Billsteve na Sindile. Ndza mi khensa hikuva a mi ndzi seketela mikarhi hinkwayo.
- Ndzi khensa na makwerhu Pat Malabela, loyi a ndzi seketela no ndzi pfuna mikarhi hinkwayo.
- Ndzi khensa na vadyondzikulorhi, Manana Mathebula XL na Manana Baloyi V A hi pfunana swinene hi tlhela hi hlohletelana ku heta ntirho lowu. Ntirho lowu a wu nga olovi, kambe mi ndzi nyikile matimba na ku ndzi khutaza ndzi kondza ndzi heta. Ndza khensa swinene n'wina vanghana va mina,

- Ndzi khensa tatana Ndhlovu M M swinene loyi a nga nghenisa xandla eka ndzavisiso lowu hi ku ndzi letela hi matsalelo lamanene ya matsalwa. Miehleketo ya n'wina yi ndzi dyondzisile swo tala swinene loko ndzi endla ntirho lowu. Eka n'wina ndzi ri: “Hi hanyeleni tatana Ndhlovu, hikuva mabyongo ya n'wina i ya nkoka nakona i xihlovo xa vutivi”.
- Ndzi khensa hinkwavo lava nga hlamula swivutiso swa ndzavisiso lowu. Vona i vakhalabye na vakhegula lava tshamaka eka miganga ya ka Ndhambi, Mageva, Maphata na Makhuva, etikweni ra ka Hosi Dzumeri eka Xifundza xa Mopani, eLimpopo. Loko a ku nga ri n'wina ingi ntirho lowu wu nga humelelanga. Vutivi bya n'wina bya ndhavuko wa Vatsonga i bya nkoka swinene. Xikwembu a xi mi engeteleli masiku ya ku hanya. Ndzi ri ka n'wina: “Ntirho wa n'wina hi lowu ti phineni hi wona”.
- Ndzi khensa na vatirhikulorhi na nhloko ya xikolo laha ndzi tirhaka kona. Mi nghenisile xandla swinene eka ndzavisiso lowu. Masiku yo tala a mi ndzi pfuna na ku ndzi hlohletela ku hetisa ntirho lowu.
- Xo hetelela ndzi khensa mufundzhisi Bvuma MR, loko mi ndzi seketerile eka ntirho lowu. Xikwembu a xi mikatekisi.

Ndza khensa swinene

ACKNOWLEDGEMENT

Firstly, I want to thank the Almighty God, the Creator of the world and me, for giving me good life, strength, knowledge and experience for starting and completing this impotent task and for protecting me until today, and to my mother Anna Malabela who encourage me to be educated thank you Khosa.

Secondly, I wish to express my gratitude to the following people who contributed in various ways in the design and completion of this Masters of Arts in African languages dissertation:

- I express my gratitude to my Supervisor of my Masters Degree Studies, Dr. O.R.Chauke for your patience, guidance and support.
- I also express my gratitude to my dear husband Soyaphi Thomas Nkuna for his patience, guidance and support. During my studies you looked after the children and never complained.
- I also thank my children Gladstone, Khanyisa, Billsteve and Sindile. I thank you for your support and patience.
- I also express my gratitude to my brother Pat Malabela, who supported and assisted me in my studies.
- I also wish to thank my classmates Mrs Mathebula and Mrs Baloyi V, who motivated me and supported me in my studies. This work was not easy but you gave me strength to complete my studies. My friends, I thank you very much.

- I also wish to express my gratitude to Dr M.M.Ndhlovu who contributed in this study by guiding me about the design and completion of the dissertation. I thank you very much because I learnt many things from you. To you I say: Long live Dr Ndhlovu, Long live. Your intellect is very useful to us.
- I also wish to thank all the people who participated in this study as interviewees. My interviewees are our grandfathers and grandmothers in the local villages of Ndhambi Mageva, Maphata and Makhuva in the Mopani District, Limpopo Province. You answered all my questions excellently without reservation and doubt. I managed to complete this dissertation because of your support of providing me with relevant information. Your knowledge of the culture of the Tsonga people is valuable. May God bless you and extend your days of life on this earth. I therefore present this work to you, please enjoy it because it is your work.
- I also wish to thank my colleagues at our school where I am work. I thank you all including our principal. You supported and motivated me to complete my dissertation. You contributed a lot to this research.
- Finally, I thank Pastor MR Bvuma for supporting me in my studies. God bless you.

Thank you very much

NKATSAKANYO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa maakelo, mutirho na mahlayiselo ya tiyindlu ta Vatsonga ta ndhavuko. Mahungu ya ndzavisiso lowu ya hlengeletiwile hi ku tirhisa tiinthaviyu kumbe ntlhontlho, leswi ku nga mahlengeletelo ya timhaka hi ku vutisela munhu swivutiso. Vanhu lava a va vutisiwa swivutiso a ku ri vakhegula na vakhalabye va nhungu, va le tikweni ra ka Hosi Dzumeri, eka miganga ya ka Ndhambi Mageva, Maphata na Makhuva . Ndzavisiso lowu wu ringetile ku hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- Xana Vatsonga a va aka, hlayisa na ku lunghisa tindlu ta vona hi ndlela yihi?
- Xana mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga hi yihi?
- Xana i ncini lexi dlayaka vutivi hi maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga, naswona vutivi lebyi byi nga yisiwa njhani emahlweni?

Mbuyelo wa ndzavisiso wu hlamusela leswaku vavanuna va muti hi vona a va aka tindlu ta muti wun'wana na wun'wana, va pfuniwa hi vamanana va muti na majaha na tintombhi ta kwala emutini, kumbe ku rhamba tsima. Muxaka wa tindlu lowu a wu akiwa a ku ri ta xirhendzewutana, ta mabyanyi na ku pfumala mafasitere. A va tirhisa timhandzi ta nhova, tinhlanga, maribye, timbalelo, tipala, mati, maribye, byanyi, misava na byewu. Tindlu ta ndhavulo ta Vatsonga a ti khavisiwa hi vumba, misava yo tswuka na yo basa leyo hlanganisiwa na vulongo. A va chuchutsa endzeni ni le handle, va ba mabandhi na ku ti tsalatsala, na ku chuchutsa makhumbi na maguva. Tindlu ta Vatsonga ta ndhavuko a ti hlayisiwa na ku lunghisiwa hi vavanuna na majaha lava a va hlayisa lwangu ra yindlu; na vavasati na tintombhi lava a va hlayisa makhumbi na le hanshi. A va tirhisa switirhisiwa swo fana na timhandze, timbalelo, tinhlanga, misava, leswi a va swi kuma enhoveni. Mitirho ya tindlu ta Vatsonga ta ndhavuko i ku etlela, ku swekela, ku khobisela vanhwana na ku phahla swikwembu eka tona. Xo hetelela Vatsonga a va ha ti aki tindlu ta ndhavuko wa vona hikuva va kuceteriwa hi vanhu va ku huma ematikweni man'wana ku tshika ndhavuko wa vona.

MATHEME YA NKOKA: Tindlu, xikhale, mitirho, maakelo, mahlayiselo, makhaviselo, vavanuna, vavasati, vanhwana, majaha, tsima.

ABSTRACT

The purpose of this study is to analyse the building, use and caring of traditional Tsonga houses. Data was collected by means of interviews. An interview is an instrument of collecting information by asking the participants questions. The participants of this study were male and female Tsonga elders. The research area of this study is Ndhambi, Mageva, Maphata and Makhuva villages, which are found in the Mopani District of Limpopo Province. This study attempts to answer the following questions:

- How were traditional Tsonga houses built?
- What were traditional Tsonga houses used for?
- How were traditional Tsonga houses cared and repaired?
- Why are the causes of gradual disappearance of Tsonga culture?

The findings of this study revealed that men and women were responsible for building traditional houses and they were assisted by their female and male children. The type of houses built was rondavels without windows and they used poles, grass, stones, water and soil for building the houses. They decorated the walls of the traditional houses with clay and black and red soil mixed with dung. Traditional houses were taken care of and repaired by men and women assisted by their children using equipments such as poles, reeds, grass and soil which were collected in the veld. They used the houses for sleeping, cooking, girls initiation and worshipping of their forefathers. Lastly, The Tsonga nation is no more building the traditional houses because they have been influenced by foreign cultures to abandon their own culture.

KEY CONCEPTS

Houses, traditional, role, building, care of, decoration, men, women, boys, girls.

NONGONOKO

PAPILA

Ndzima 1: Manghenelo	1
1.1 Manghenelo	3
1.2 Xitatimendhe xa xiphiso	3
1.3 Xikongomelo xa ndzavisiso	3
1.4 1.3.1 Xikongomelokulu	3
1.3.2. Xikongomelotsongo	3
1.4 Swivutiso swa ndzavisiso	4
1.5 Nsusumeto	4
1.6 Nkoka wa ndzavisiso	5
1.7 Ndzhawu yo endla ndzavisiso	6
1.8 Ku tekela enhlokweni leswi nga vangaka swiphiso eka ndzavisiso	6
1.8.1 Mpumelelo wa ku endla ndzavisiso	6
1.8.2 Xihundla ni ku hlayisiwa ka timhaka	6
1.8.3 Ku pfumelelana	7
1.8.4 Vuhlayiseki eka lava nga ta nyika vuxokoxoko bya ndzavisiso	7
1.9 Nkatsakanyo	8
Ndzima ya 2: Matsalwa lama ya tirhisiweke	
2.1 Manghenelo	9
2.2 Matimu ya Vatsonga	9
2.2.1 Nkoka wa matsalwa na ndhavuko wa Vatsonga	9
2.2.2 Timitsu ta Vatsonga	11
2.2.3 Ririmi ra Xitsonga	13
2.2.4 Tindlu ta Vatsonga ta khale	14
2.3 Nkatsakanyo	17
Ndzima ya 3: Maendlelo ya ndzavisiso	18
3.1 Manghenelo	18
3.2 Mavonelo ya ndzavisiso	19
3.3 Pulani ya ndzavisiso	20

3.4 Swihlovo swa ndzavisiso	21
3.5 Ku hlengeleta mahungu	23
2.5.1 Maendlelo ya inthavhiyu	24
2.5.2 Nxopaxopo wa mahungu	24
3.5.3 Ku tiyisisa mbuyelo wa ndzavisiso	25
3.6 Nkatsakanyo	26

Ndzima ya 4: Mbuyelo wa ndzavisiso

4.1 Manghenelo	28
4.2 Mbuyelo wa ndzavisiso	28
4.2.1 Makumelo ya ndhawu yo aka tindlu	29
4.2.2 Mihlovo ya tindlu	30
4.2.3 Vaaki va tindlu ta muti wun'we.	31
4.2.4 Xana a va aka hi yini tindlu?	34
4.2.4.1 Switirho swo aka tindlu	35
4.2.4.2 Maakelo ya yindlu ya timhandzi	35
4.2.4.2.1 Maendlelo ya vuhiri	37
4.2.4.2.2 Maakelo ya khumbi ra yindlu ya timhandzi	38
4.2.4.2.3. Maakelo ya lwangu	39
4.2.4.2.4 Malukelo ya makenya	40
4.2.4.2.5 Swilaveko loko ku phamiwa khumbi ra yindlu	40
4.2.4.2.6 Swilaveko loko ku rhideriwa yindlu	42
4.2.4.2.7 Swilaveko loko ku endliwa rigogo	44
4.2.4.2.8 Mugiva	45
4.2.4.2.8.1 swilaveko	45
4.2.4.2.8.2 Maendlelo	46
4.2.4.3 Maakelo ya yindlu ya timhandzi na maribye	46
4.2.4.3.1 swilaveko	46
4.2.4.3 2 Ku belela yindlu ya maribye	47
4.2.4.4 Nturuka	49
4.2.4.4.1 Swilaveko	49

4.2.4.4. 2 Maakelo ya nturuka	49
4.2.4.4.3. Mafulelelo ya nturuka	51
4.2.4.5 Dulu	52
4.2.4.5.1 Makelo ya dulu	52
4.2.4.6 Xitendze	53
4.2.4.6.1 Swilaveko	53
4.2.4.6.2 Maendlelo ya xitendze	53
4.2.4.7 Xivava	55
4.2.4.7.1 Swilaveko loko ku endliwa xivava	57
4.2.4.8 Xihahlu	57
4.2.4.8.1 Maakelo ya xihahlu	58
4.2.4.8.2 Mafulelelo ya xihahlu	58
4.2.4.8.3 Swilaveko	58
4.2.5 Makhaviselo ya tindlu	59
4.2.6 Nhlayo ya tindlu na vaaki va tona	62
4.2.7 Vahlayisi va tindlu ta Vatsonga ta khale	63
4.2.8 Vanhu lava a va lunghisa tindlu loko ti onhakile	64
4.2.9 Laha ava kuma swa ku lunghisa tindlu loko ti onhakile	66
4.2.10 Ku tiya ka tindlu na ku hlayiseka ka vanhu	67
4.2.11 Ku hlayisa tindlu hi vana va muti	69
4.2.12 Mintirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga	70
4.2.12.1 Xilavelo	71
4.2.12.2 Ntirho wa xitanga	73
4.2.12.3 Ntirho wa xivava	75
4.2.12.4 Ntirho wa nturuka	75
4.2.12.5 Ntirho wa xihahlu	75
4.2.12.6 Ntirho wa dulu	76
4.2.12.7 Ntirho wa xitendze	76
4.2.12.7 Nturuka	76
4.2.13. Nkucetelo wa tinxaka timbe eka maakelo ya tindlu ta ndhavuko	76
4.2.14 Ku hambana ka tindlu ta xikhale na ta ximanjhemanjhe	82
4.2.15 Ku akiwa ka tindlu hi Vatsonga na lavantshwa	84
4.3 Nkatsakanyo	86

Ndzima ya 5

Mbuyelo, swibumabumelo na ku songasonga

5.1 Manghenelo	88
5.2 Nkomiso wa tindzimana leti nga endliwa	89
5.3 Xikongomelo na swivutiso swa ndzavisiso	89
5.4 Nkomiso wa mbuyelo wa ndzavisiso	90
5.4.1 Mbuyelo wa ndzavisiso mayelana na maakelo na mahlayiselo ya tindlu ta khale ta Vatsonga	90
5.4.2 Mbuyelo wa ndzavisiso mayelano na mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga	92
5.4.3 Mbuyelo wa ndzavisiso mayelana na lexi dlayaka vutivi hi maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga	92
5.5 Swibumabumelo swa ndzavisiso	92
5.6 Swibumabumelo swa mindzavisiso leyi nga ta endliwa	94
5.7 Ku songasonga	95
Tibuku leti tirhisiweke	96

NDZIMA YA 1

1.1 MANGHENELO

Rixaka rin'wana na rin'wana ri ni swihlawulekisi leswi swi ri hambanyisaka ni tinxaka tin'wana ta vanhu. Swihlawulekisi leswi swi katsa ririmi, vutivi, vutshila, ntokoto ni maendlelo ya swilo. Swilo leswi hinkwaswo swi hundzuka xihlovo lexi hi xi vulaka ndhavuko na mfuwo, xi nga xihlovo lexi hundzukaka nambu lowu khulukaka kusukela vanhu va nguva yo karhi ku yisa eka nguva leyi landzelaka. Swin'wana swa swihlawulekisi leswi hambanisaka tinxaka leti nga kona ta vanhu i maakelo, matshamelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta vona. Vatsonga na vona va na maendlelo, vutshila, ntokoto ni vutivi bya vona lebyi va hambanyisaka ni tinxaka tin'wana loko swi ta eka mhaka yo aka, ku hlayisa ni ku tirhisa tindlu. Maendlelo lawa yo hlawuleka ya tindlu ta Vatsonga ya vonaka eka matiko yo fana na Mozambiki laha ku vuriwaka leswaku Vatsonga va tumbuluke kona, ni le ka tindhawu hinkwato ta Afrika-Dzonga laha Vatsonga va nga rhurha va ya tshama kona.

Hi ndhavuko wa Vatsonga tindlu a ti akiwa hi ku tirhisa switirhisiwa leswi a swi kumeka eka ntumbuluko, swo fana ni byanyi, timhandzi, tinhlanga, maribye ni misava. Vatsonga a va aka tindlu letitsongo ta swirhendzevutana leti a ti pfumala makamara. Matsalwa ya Da Siveira (Junod, 1977:38) ya kombisa leswaku Vatsonga a va tshama eka tinxaka timbirhi ta tindlu. A va tshama eka tindlu to fana na tindlu ta tinyoxi leti Valungu a va ti aka, laha tin'wana ta tona a ti akiwa hi timhandzi na tinhlanga ti endla makhumbi, kutani ehenhla ka tona ku tlhandlekiwa lwangu ra timhandzi na byanyi. Tindlu to tala a ku ri ta xirhendzevutana. Tindlu leti a ti ta akiwa ti xaxamela hi ndlela yo karhi emutini. Nxaxamelo lowu wa tindlu ni mayimekele ya tona a ya ta kombisa swilo swimbirhi. Xo sungula a swi ta kombisa matshamelo ni vulawuri endzeni ka muti (social organisation). A ku ta va na yindlu ya n'wini wa muti ivi ku landzela ta vasati va yena ku ya hi vukulu bya vona. A ku tlhela ku va na yindlu leyi a ku etlela vana va xisati leyi a yi vuriwa nhanga, ni yindlu leyi a ku etlela vana va xinuna leyi a yi vuriwa lawu. Xa vumbirhi lexi mayimekele ya tindlu a ya kombisa swona i mitirho ya tindlu leti. Tin'wana a ti ri ta

vuhlayiselo, ku fana na madulu (yo hlayisa mavele), switendze, swivava (swo tshivelela ndzilo) ni swihahlu (laha tihuku a ti etlela kona).

Tanihi xilo xin'wana ni xin'wana lexi lavaka ku hlayisiwa leswaku xi ta tshama xi languteka kahle xi tlhela xi va ka xiyimo xa kahle no tirha nkarhi wo leha, Vatsonga a va ri na tindlela leti a va hlayisa tindlu ta vona hi tona. Tindlu leti a va tiphama hi misava yo karhi leyi a yi tiveka leswaku yi ta khodelela maxelo yo tika yo fana ni mpfula ni dyambu leri hisaka handle ko va yi n'oka kumbe ku pandzeka. Swin'wana leswi a va swi endla i ku chuchuta, ku poma, ku rhidela no sindza hi vulongo bya tihomu. Vatsonga a va tiva misava leyi a yi fanelerile ku endla mitirho leyo hambanahambana yo hlayisa tindlu. Mhinga (2012: 31) u seketela mhaka leyi hi ku vula leswaku tindlu ta Vatsonga vakhale a ti sasekisiwa hi tinxakaxaka to hambana ta vumba, ti tsalatsariwa ku humesa swivumbeko swo hambanahambana laha mihlovo leyi a yi tirhisiwa ni le ndzeni ka tindlu leswi vuriwaka ku chuchuta tindlu hi Xitsonga.

Ku tlhelela eka xifananiso xa nkova lexi nyikiweke laha henhla, nkova wu tshika wu hlangana ni tintshava loko wu ri karhi wu bula ndlela ya ku ya emahlweni. Laha leswi swi humelelaka nkova wu cinca tlhelo leri wu khulukelaka eka rona. Nkova wu nga tlhela wu celetywa hi mati ya swinkobyana swin'wana kumbe wu mitiwa hi mikova yin'wana leyikulu. Na ndhavuko wa Vatsonga mayelana ni maakelo, matshamelo ni mahlayiselo ya tindlu swi ve na nkucetelo ku suka eka mindhavuko ya tinxaka tin'wana. Ndhavuko wa maakelo ya tindlu ta Xilungu na ku thumbiwa ka switirhisiwa leswintshwa swi tise ku ncinca lokukulu eka maakelo ya tindlu. Maakelo ya tindlu ta ndhavuko wa Xitsonga ya le ku nyamalaleni hi swintsongontsongo. Namuntlha ku tale tindlu leti akiwaka hi ndlela ya Xilungu leti nga na tikamara ku tlhela ku tirhisiwa switina, semendhe, mazingi, swileti, mapulanga ni swin'wana. Na laha ku akiwaka tindlu ta xivumbeko xa ndhavuko wa Vatsonga, ku nga tindlu ta xirhendzevutana, tindlu leti ti fuleriwa hi mazingi kumbe swileti.

Nkucetelo wa mindhavuko yo hambanahambana yi nyamalarisa vutivi na ntokoto mayelana na maakelo, matshamelo ni mahlayiselo ya tindlu ta Vatsonga. Vutivi lebyi byi lava ku hlayisiwa hi ndlela ya matsalwa leswaku vana lava kulaka eka manguva lava va

ta tiva, no twisisa no tinyungubyisa hi vutivi lebyi vanhu va khale a va ri na byona byo tirhisa ntumbuluko ku antswisa matshamelo ya vona.

1.2 XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Swilo swa cinca masiku hinkwawo. Ndhavuko na wona wa cinca hi ku famba ka mikarhi. Xiphiqo xa ndzavisiso lowu i ku vantshwa va sweswi a va tivi maakelo ya tindlu ta ndhavuko wa Vatsonga hikwalaho ko va ti nga ha talangi. Masiku lawa vanhu hi xitalo va ti akela tindlu ta Xilungu. Ku nyamalala ka tindlu ta ndhavuko wa Vatsonga swi fikela laha ni mahlayiselo ya tona swi nga ha tivekiki hikwalaho ko va va langutane na mahlayiselo ya tindlu ta Xilungu. Mitirho ya tindlu leti na yona hi ku hambanahambana ka tona yi ta nyamalalela makumu. Hikwalaho swi fanerile ku endla ndzavisiso wa maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta ndhavuko wa Vatsonga.

1.3 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

1.3.1 Xikongomelokulu

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga ta khale ku hlayisa ndhavuko.

1.3.2 Xikongomelotsongo

- Ku tiva maakelo ya tindlu ta Vatsonga ta khale .
- Ku kumisisa mahlayiselo ya tindlu leti hi xitalo.
- Ku twisisa mitirho ya tindlu ta Vatsonga.

1.4 SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu fambisiwa hi swivutiso leswi landzelaka:

- (a) Xana Vatsonga vakhale a va aka na ku hlayisa tindlu ta vona hi ndlela yihi?
- (b) Xana mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga hi yihi?
- (c) Xana i yini lexi dlayaka vutivi hi maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga, naswona vutivi lebyi byi nga yisiwa njhani emahlweni?

1.5 NSUSUMETO WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu susumetiwa hi ku navela ku hlayisa ndhavuko wa Xitsonga. Tinxaka hinkwato emisaveni hinkwayo ti tsakisiwa hi rifuwo na ndhavuko wa ka vona. Va endla matshalatshala yo hambana ku kota ku hlayisa mindhavuko ya ka vona. Ndzavisiso lowu wu hlohletela vantswha va Vatsonga leswaku va nga rivali timitsu ta ka vona. Tindlu ta Xitsonga ta khale tihambanile na tindlu ta sweswi. Vana va hina va kula va tiva tindlu ta Xilungu. A swi bihangi ku hluvuka, kambe lexi nga biha i ku cukumeta ndhavuko wa wena.

Ndzavisiso lowu wu paluxa hi vukheta maakelo ni mahlayiselo ya tindlu ta Vatsonga ta khale ni mitirho ya tona ku hlayisa ndhavuko. Tindlu ta xikhale a ti ri na mavito ya tona. Vito i rito leri xilo xo karhi kumbe munhu a tiviwaka ha rona. Vanhu na vona va hambana ku ya hi tinxaka ta vona. Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu nonisa ririmi ra Xitsonga hi ku dyondzisa marito ya xikhale eka vantshwa leswaku va nga rivali ndhavuko wa ka vona wa Xitsonga. Ndzi hlohletelekile ku endla ndzavisiso lowu wa maakelo ya tindlu ta xikhale ta Vatsonga hikwalaho ka ku twa ku vava loko ndzi vona ndhavuko wa Vatsonga wu nyamalala. Leswi swi fambelana na ntirho wa matsalwa ku nga ku tirha tani hi xivoni lexi humelerisaka erivaleni migingiriko, ndhavuko na mahanyelo ya vanhu vo karhi. Leswi swi seketela hi Grace (1965:195) loko a ku:

Literature is our mirror because in a deep sense we are looking in literature for ourselves. The significance of this matter is based on the fact that writers should in their works; include themes which expose good and bad deeds. The experience, art and skill of the writers influence them to write literature of high standard.

Ndzavisiso lowu na wona wu ta landzelela xitsundzuxo xa Grace (1965;195) leswaku wu ringeta ku humesela erivaleni, swilo hinkwaswo leswo biha na leswo saseka, leswi endlaka leswaku ndhavuko wa Vatsonga wu tshikileriwa hi tindzimi tin'wana. Ndzi hlohleteriwile nakambe ku endla ndzavisio lowu hikuva ku na ku kayivela ka matsalwa ya Xitsonga lawa ya hlamuselaka mhaka leyi ya nkoka swonghasi. Leswi swi seketela

hi Chauke (1998:4) loyi a vulaka leswaku: “most of the research carried by Tsonga scholars up to now has been on linguistics”. Leswi swi vula leswaku swa fanela ku endla ndzavisiso lowu hlamuselaka hi ndhavuko wa Vatsonga.

1.6 NKOKA WA NDZAVISISO

Ndzavisiso wu ta pfuna vantshwa va Vatsonga ku tiva maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu hi ku hlayisa matimu lawa etibukwini leswaku ndhavuko wa vona wu nga nyamalaleli makumu, wu ta tlhela wu pfuna mitlawa ya vaaki va tindhawu leti hlawuriweke ku tiva leswaku vutivi lebyi va nga na byona byi na nkoka swinene evuton’wini bya vanhu. Vadyondzisi na vafundhisi na vona va pfuneka eku dyondziseni ka vona hikuva ku ta va na matimu lawa ya nga tsariwa etibukwini lawa va nga ta languta eka wona.

Nkoka wa ririmi rin’wana ni rin’wana, i ku boxa timhaka to karhi leti twalaka leti humelelaka emahanyelweni ya vanhu. Leswi swi seketeriwa hi Moyo (2001:136) loko a ku:

Language is not just a code. It becomes a marker of individual’s identity. Communities which cannot express themselves through the written word in their own languages will remain virtually rootless with little else to leave behind for posterity.

Ndzavisiso lowu wu na nkoka eka ku hluvukisa Xitsonga laha Afrika- Dzonga. Mbuyelo wa ndzavisiso wu ta humesela erivaleni marito lama humaka eka Xiswati, kutani Vatsonga hi voxwe va ta vona leswaku va nga endla yini hi marito lawa. Leswi swi ta pfula mahlo ya Vatsonga ku vona leswi sivelaka ririmi ra vona ku hluvuka. Tinxaka hinkwato ti tinyungubyisa hi tindzimi ta vona.

1.7 NDHAWU YA KU ENDLA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu endliwile emitini leyi nga emalayenini ya mune, ku nga Ndhambi, Maphata, Makhuva na Mageva. Tindhawu leti ti le tikweni ra Hosi Dzumeri. Tiko ra Hosi Dzumeri ri le ka Masipala wa Greater Giyani, eka xifundza xa Mopani, eka xifundzakulu xa Limpopo.

1.8 KU TEKELA ENHLOKWENI SWILO LESWI NGA VANGAKA SWIPHIQO EKA NDZAVISISO

1.8.1 Mpfumelelo wa ku endla ndzavisiso

Loko ndzavisiso wu nga si endliwa, ku endliwile xikombelo xa ku endla ndzavisiso eka valawuri va swa ndzavisiso eYunivesithi ya Limpopo. Leswi swi nyikile mulavisisi matimba ya ku endla ndzavisiso.

1.8.2 Xihundla ni ku hlayisiwa ka timhaka

Ntshuxeko wa lava nga vutisiwa swivutiso wu hloniphiwile swinene. Mahungu lama nga hlengeletwa eka vanhu, a ya nga tivisiwi vanhu van'wana handle ka mulanguteri wa mulavisisi wa ndzavisiso lowu. Nakambe, mavito, swivongo kumbe vuxokoxoko bya laha va tshamaka kona a byi nge boxiwi kumbe ku tivisiwa vanhu van'wana. Mavito ya va vutisiwa ya nga vuriwa ntsena loko va swi tsakela, kambe loko va nga swi tsakeli ya nge vuriwi. Lava nga ta va na xiave eka ndzavisiso lowu va tshembisiwile hinkwavo leswaku timhaka hinkwato ta ndzavisiso lowu ku ta va xihundla lexikulu.

1.8.3 Ku pfumelelana

Ntirho wa ndzavisiso na wona wu fanele ku endliwa hi nhlonipho. Fontana na Frey (swi tshahiwa eka Denzin na Lincoln, (2000:714) loko va ku:

Traditionally ethical concerns have revolved around the topic of informed consent (receiving consent but the respondent after

having carefully and truthfully informed him or her about the research) right privacy (protecting the identity of the respondent and protecting from harm (physically, emotionally, or any other kind).

Loko mulavisisi a nga si sungula ku endla ndzavisiso, u sungurile a tsalela vanhu lava a nga ta va vutisa swivutiso mapapila ya ku va hlamusela, vuxokoxoko bya ndzavisiso, ku fana na xikongomelo, xivumbeko na nkoka wa ndzavisiso na ku kombela leswaku va va na xiave eka ndzavisiso. Hinkwavo va hlamuseriwile leswaku a ku na munhu loyi a boheleriwaka ku va na xiave eka ndzavisiso lowu na leswaku va tshuxekile ku huma eka ntirho lowu, loko va nga ha swi tsakeli. Hinkwavo lava a va tsakela ku nyika vuxokoxoko va nyikiwile tifomo ta leswaku va ta nyika timhaka handle ka nsindziso, va ti sayina.

1.8.4 Vuhlayiseki eka lava nga ta nyika vuxokoxoko bya ndzavisiso

Timfanelo ta vanhu hinkwavo ti ta hlayisiwa hi matlhelo hinkwawo. Mulavisiso u ta vona leswaku a kuna munhu na un'we loyi a nga va na maxangu ni mahlomulo kumbe nxungeto wa vutomi bya yena, loko ku endliwa ndzavisiso lowu. Mulavisisi u ta vona leswaku va nge vaviseki emirini, emoyeni hambi ku nyumisiwa hi tindlela hinkwato. Eka ndzavisiso lowu mulavisisi a nge hundzuluxi no veka hi ndlela yo hoxeka leswi vuriweke hi lava a nga va vutisa swivutiso. Leswi seketeriwa hi Leedy na Ormrod (2001:108) loko va hlamusela leswi landzelaka:

Researchers must report their findings in a complete and honest fashion, without misrepresenting what they have done or internationally misleading others as to the nature of their findings.

1.9 NKATSAKANYO

Ndzima ya 1 a yi hlamusela xitatimendhe xa xiphiqo, xikongomelo, swivutiso na maendlelo ya ndzavisiso. Milavisiso leyi endliweke emisaveni hinkwayo yi kombisa leswaku rixaka rin'wana na rin'wana ra vanhu ri ni swihlawulekisi leswi swi ri hambanyisaka ni tinxaka tin'wana ta vanhu. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga. Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku hlayisa ndhavuko wa rixaka ra Vatsonga. Ndzima leyi landzelaka yi ta hlamusela hi vuenti matsalwa lawa ya tirhisiweke.

NDZIMA YA 2

MATSALWA LAWA YA TIRHISIWEKE

2.1 MANGHENELO

Eka ndzima ya 2, mulavisisi u xopaxopa matsalwa lawa nga kona, lawa ya hlamuselaka maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga. Eka xiyenge lexi, ku ta hlamuseriwa matimu ya Vatsonga, nkoka wa ndhavuko na tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga. Vutivi lebyi nga kona kumbe matsalwa lama nga kona ya hi pfuna ku twisisa ndzavisiso lowu na ku avelana na vahlayi mivuyelelo ya milavisiso leyi fambelanaka na ndzavisiso lowu.

2.2 MATIMU YA VATSONGA (MACHANGANA)

Xikongomelo xa xiyenge lexi i ku xopaxopa matimu ya Vatsonga. Matimu i dyondzo ya swilo leswi nga humelela khale.

2.2.1 Nkoka wa matimu na ndhavuko wa Vatsonga

Vanhu vo tala va pfumela leswaku matimu ya na nkoka swinene eka vanhu va tiko. Leswi swi seketeriwa hi Crabtree (1993:02), loko a hlamusela leswaku matimu ya na nkoka swinene u ri:

Ancient cultures devoted much time and effort to teaching their children family history. It was thought that the past helps a child understand who he is.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku khale vanhu va laha misaveni a va tinyika nkarhi wa ku dyondzisa vana va vona matimu ya ndyangu wa ka vona. A va tshemba leswaku swilo leswi nga humelela khale swi va pfuna ku twisisa leswaku vona i vamani. Crabtree

(1993:02) u tiyisisa leswaku matimu ya na nkoka swinene evuton'wini bya vanhu. Hi marito ya yena u hlamusela leswi landzelaka:

But history does matter. It has been said that he who controls the past controls the future. Our view of history shapes the way we view the present and therefore it dictates what the answers we offer for existing problems.

Ntshaho lowu wu hi hlamusela leswaku munhu un'wana na un'wana loyi a tivaka matimu ya swilo swo karhi, u kota ku tihisa matimu wolawo ku lulamisa swiphiso leswi a hlanganaka na swona sweswi. Leswi swi hlamusela leswaku loko hi tiva matimu ya maakelo ya tindlu ta Vatsonga ta xikhale, hi nga tirhisa vutivi byolebyo ku lulamisa swiphiso leswi hi hlanganaka na swona sweswi swa tindlu. Leswi swi hi hlamusela nakambe leswaku vanhu hinkwavo lava nga tsala matimu va pfuna vanhu va misava hinkwayo ku lulamisa swiphiso leswi va hlanganaka na swona sweswi. Hina Vatsonga hi fanele ku tlangela vanhu hinkwavo lava nga tsala matimu ya Vatsonga hikuva matimu wolawo ya hi pfuna ku lulamisa swiphiso leswi hi hlanganaka na swona evuton'wini bya hina. Un'wana loyi a nga tsala matimu ya Vatsonga i Junod (1977:21) loyi a vuleke leswaku:

Vatsonga va katekile ku tlula tinxaka timbe ta va Afrika, hikuva swa vona swo tala a swi lahlekangi, swa hari kona. Vatsonga va le vuxeni, laha ririmi ra vona ri nga tumbuluka kona va ve ni njombo yaku tiviwa hi vafundhisi vambirhi va kereke ya Varhoma, va ntlawa wa va Jesuits, lava fikeke eNyembana hi lembe ra 1650, ku tisela vanhu va tiko mahungu lamanene, yi nga Evangeli ya Yesu Kriste. Vafundhisi lava a va dzondzile swinene, kutani va tsarile mapapila lama hlamuselaka swin'wana swa risima ehenhla ka Vatsonga vakhale lava va va kumeke.

Marito lawa ya tshahiweke ya komba leswaku matimu ya Vatsonga ya hanya na kona ya tshembeka. H.A. Junod u tsarile matimu ya Vatsonga hi lembe ra 1977 eka buku ya

“The life of a South African tribe” (Junod, 1977:22). Junod u hlamusela leswaku ku fika ka Maputukezi evuxeni bya Afrika hi lembe ra 1497, swi khomile matimu ya Vatsonga. Mufambisi wa tingalava leti nga fika eMozambiki hi 1497, hi khisimusi yena Vasco Da Gama, u tsarile buku a hlamusela leswi a hanyisa swona na Vatsonga lava a va kumeke eMozambiki. Hi lembe ra 1609, mutsari un’wana, Mufundzhisi Frei Dos Santos, u tsarile buku leyi hlamuselaka swo tala hi matimu ya Vatsonga eNyembana.

2.2.2 Timitsu ta Vatsonga

Khale ka khaleni, Vatsonga a va kumeke eDzongeni ra tiko ra Mozambiki (Junod, 1977:31). Junod u hlamusela leswaku Vatsonga a va tshama eSt. Lucia Bay eMozambiki hi malembe ya va 1250 (Junod, 1977:31). Kambe hi ku famba ka mikarhi va hangalakile ni tindhawu to hambanahambana va ala ku va ehansi ka Soshangana. Tindhawu leti va nga balekela eka tona hi leti na namuntlha ta ha riki na swikombiso swa tindlu ta Vatsonga ni ndhavuko wa vona. Hi lembe ra 1497, hosi ya le Portugal, yena Dom Manuel u rhumerile tinhenha ta yena hi tingalava ku ya pfula tindlela letintswaha ta ku fika ematikweni lama nga si tiwaka. Ku hlawuriwile Vasco Da Gama ku va mufambisi wa vona.

Loko Vasco Da Gama a fikile eMozambiki, u hlanganile na tihosi ta Vatsonga endhawini leyi vuriwaka Nyarimi (Inharime), a vumba vuxaka lebyinene na vona (Junod, 1977:31). Vasco Da Gama u kumile leswaku vanhu lava a va kumeke kona, vona Vatsonga, a va ri na tintswalo swinene na kona a va tsakela vanhu van’wana. Loko vanhu lava va tsakile a va phokotela mandla ku komba ku tsaka ka vona. Hikwalaho ka tintswalo ta Vatsonga eka tiko leri a va ri ka rona, swi endlile leswaku va thya tiko leriya vito ro sungula ra Mozambiki leswi vulaka, “Tiko ra vanhu lavanene.”

Ekusunguleni Vatsonga a va tshamile ku suka e St.Lucia Bay, eN’walungu wa KwaZulu-Natal, ku ya fika enambyeni wa Save eMozambiki. Ndhawu ya Vatsonga a yi katsa tindhawu ta N’walungu wa KwaZulu-Natal, Swaziland, Mpumalanga, Kruger National Park na Dzonga-N’walungu wa Zimbabwe. Matsalwa ya Perestrello (Santa Bento, 1554), Diogo de Couto (Santa Thome, 1589) na Lavanha (Santa Alberto, 1593) ya hlamusela leswaku a ku ri na mitlawa yo hambana ya Vatsonga eMozambiki yo fana

na vaRonga, Vanyayi, vaKalanga, vaLenge, vaNgoni, na vaNdzawu, vaTonga, vaHlanganu, vaCopi na vaHlengwe.Ntlawa wa vaRonga a va tshama exikarhi ka Maputo na St. Lucia Bay hi lembe xidzana ra vu 16, vaRonga a va fumiwa hi tihosi to fana na va Ngomane, Nyaka, Mpumo, Lebombo (Livombo), Manyisa na Tembe. Swivongo leswi swa ha ri kona na namuntlha. Ku vuriwa leswaku tihosi to fana na Nyaka na Tembe a va ri tihosi ta matimba swinene ku sukela eDelagoa Bay, eN'walungu ku ya eSt.Lucia Bay edzongeni, ku ya fika etintshaveni ta Lebombo, evupeladyambu.

Hi nkarhi wa Mfecane hi lembe xidzana ra vukaye, Vatsonga vo tala a va akile exikarhi ka tiko ra Mozambiki (Jenkins, 2011). Soshangana loyi a ri ndhuna ya Tshaka, eka Zulu u hlaserile Vatsonga, a vumba vuhosi bya ka Gaza. Endzhaku ka Soshangane, n'wana wa yena Muzila u tekile vuhosi. Muzila u landzeriwile hi Nghunghunyane, loyi a nga khomiwa a pfaleriwa ekhotsweni hi Maputukezi eMandlakazi hi 1895. Hi malembe ya va 1835 va ka Nkuna, Valoyi, Mavundza na Rikhotso va sukile Mozambiki va kongoma eTransvaal eSouth Africa, va ala ku va hansi ka Soshangane. Va ka Maluleke vona va sukile Mozambiki hi ku chava Soshangane va ya tshama laha sweswi ku nga Kruger National Park. Van'wana Vatsonga va sukile Mozambiki na muhloti wa Muputukezi, Juwawa va kongoma eTransvaal, eAfrika-Dzonga, eAlbasini, kusahani na laha ku nga na doroba ra Makhado sweswi. Va akile mfumo wa Xipilongo lowu a wu ri wa Magwamba. Hi lembe ra 1850 Muzila n'wana Soshangane u balekele eXipilongo hikwalaho ka nyimpi ya yena na makwavo Mawewe.

Hi lembe ra 1861 Muzila u tlhelele eMozambiki ku ya lwa na makwavo Mawewe, loyi a nga nwi hlula a balekela Swaziland (Junod, 1977:51). Muzila u fumile ku fika lembe ra 1884 loko a lova. N'wana wa yena Nghunghunyane u tekile vuhosi, kutani a ya tshama eBileni hi 1889. Hi lembe ra 1861 ku vile na nyimpi exikarhi ka Muzila na Maputukezi kutani va n'wi khoma. Ndhuna ya yena ya nyimpi Magigwana Khosa u yisile nyimpi emahlweni ku fika hi lembe ra 1897 loko a dlayiwa eMapulangweni. Hi lembe leri landzelaka Muzila u sukile eMozambiki na vanhu va yena, a kongoma eAfrika-Dzonga eBushbuckridge. Loko va fika, va kumile Vatsonga van'wana lava se a va tshama

eAfrika-Dzonga, vo fana na va ka Nkuna, Valoyi, na Magwamba lava a va tshama eTzaneen, Giyani, na Malamulele.

2.2.3 Ririmi ra Xitsonga

Junod (1977:47) u hlamusela leswaku hi malembe ya va 1500 ku fika 1600 eN'walungwini wa Mozambiki ku sukela eSanta Lucia ni le tikweni hinkwaro, a ku vulavuriwa ririmi leri ku nga huma XiTsonga xa hina eka rona, hi marhavi lamanyingi ya xona. Vatsonga a va ri na mavulavulele yo hambana ku ya hi tindhawu leti a va tshama eka tona. Henri Junod (1977:38) u hlamusela leswaku tindzimi ta Vatsonga ti nga avanyisiwa hi tindzin'wana (dialects) leti landzelaka:

- Xihlengwe kumbe Xitshwa lexi a xi vulavuriwa ekusuhi na milambu ya Limpopo na Save eMozambiki na le Zimbabwe.
- Xinhlangu lexi a xi vulavuriwa eSwaziland, Mpumalanga, Kruger National Park, milambu ya Sabie na Nkomati eMozambiki.
- Xirhonga lexi a xi vulavuriwa ekusuhi na milambu ya Sabie na Nkomati.
- XiN'walungu lexi a xi vulavuriwa ekusuhi na milambu ya Limpopo na Olifants eMozambiki.
- Xitshwa lexi a xi kumeka eInhambane eMozambiki.
- XiXika lexi a xi vulavuriwa eN'walungu-vuxa bya nambu wa Nkomati.

Namuntlha Xitsonga xi vulavuriwa hi vanhu lavo tala eMozambiki, eAfrika-Dzonga ni le Zimbabwe. Mhaka yo biha hi leswaku ririmi ra Xitsonga ri le ku kuceteriweni hi tindzimi tin'wana. Milavisiso yi komba leswaku nkucetelo wa tindzimi wu humelela emisaveni hinkwayo na kona eka tinxaka to tala. Leswi swi vangiwa hikuva vanhu va hlangana na tinxaka tin'wana. Emisaveni hinkwayo a ti kona tinxaka ta vanhu leti nga hlanganiki na tinxaka tin'wana. Nkarhi wo tala vanhu va hlangana na vanhu van'wana va mindhavuko yo hambana hi ntsako kumbe hi nyimpi. Ku hlangana ka tinxaka to hambana hi ku tekana kumbe ku xaviselana nhundzu swi endla leswaku tindzimi ta vona ti kucetelana.

Leswi swi seketela hi Sapir (2011:15), loyi a hlamuselaka leswaku misava hinkwayo yi tele hi nkucetelano wa tindzimi u ri:

Whatever the degree or nature of contact between neighbouring peoples, it is generally sufficient to lead to some kind of linguistic inter influencing and frequently the influence runs heavily in one direction. The language of a people that is looked upon as a centre of culture is naturally far more likely to exert an appreciable influence on other languages spoken in its vicinity than to be influenced by them.

Sapir u hlamusela leswaku mhaka ya nkucetelano wa tindzimi swi humelela eka tinxaka ta vanhu leti nga vandzakana. Ku kucetelana loku ka tindzimi ku famba matlhelo hinkwawo, kambe ku tikela tlhelo rin'we ntsena, leswi vulaka leswaku ririmi ra rixaka rin'we ri ta kuceteriwa swinene hi rin'wana.

2.2.4 Tindlu ta Vatsonga ta khale

Junod (1977:38) u hlamusela leswaku khale Vatsonga a va ri na tinxaka timbirhi ta tindlu. Tindlu ta ndhavuko wa Vatsonga a ti fana na tindlu leti Valungu va ti akelaka tinyoxi. Tindlu ta khale ta Vatsonga a ti akiwa hi timhandzi na tinhlanga, ti endla khumbi. Ehenhla ka rona a ku tlhandlekiwa lwangu ra timhandzi ni byanyi. Junod (1977:38) u hlamusela leswaku tindlu to tala ta Vatsonga i ta xirhendzewutana.

Ku ya hi matimu lawa ya nga boxiwa laha henhla hinkwako lomu va nga famba va ya kona Vatsonga lava a va ri na maakelo, matshamelo ya tindlu ku ya hi ndhavuko wa vona. Matsalwa ya Da Sive ira (Junod 1977:38) ya kombisa leswi:

Vatsonga a va tshama eka tinxaka timbirhi ta tindlu. A va tshama eka tindlu ta ku fana na tindlu ta tinxaka leti Valungu va ti akaka. Tindlu tin'wana a ku ri tindlu to akiwa hi timhandze na tinhlanga ti endla

makhumbi. Kutani ehenhla ka tona ku tlhandlekiwa lwangu ra timhandze na byanyi. Tindlu to tala a ku ri ta xirhendzevutani.

Mbiti (1990) u seketelana na West (1976) ku kombisa tindlu ta Vantima ku ri ta xivumbeko xa xirhendzevutana naswona a ti akiwa ti vumba xirhendzevutana endyangwini loko va ku:

As a rule traditional African houses are round in shape, built around the village compound so that if there are several houses in one compound they also form a circle.

Xifaniso lexi landzelaka i xi kombiso xa tindlu ta Vatsonga ta khale:

West u yisa emahlweni a kombisa leswaku tindlu leti hi xitalo a ti tlhela ti rhendzeriwa hi tiphuphu West (1976:110) hi marito ya yena u ri: “The huts for Tsonga people usually had encircling verandas and the roofs rested on decorated poles.”

Khale ku aka tindlu a swi nga va durheli nchumu, a swo lava ntamu wa munhu hikuva hinkwaswo swa switirhisiwa a ku ri swa ntumbuluko. Mhinga (2012:29) u hlamusela maakelo ya tindlu ta Vatsonga loko a ku: “Tindlu ta Vatsonga a ti akiwa hi switirhisiwa swa ntumbuluko. A ti akiwa hi timhandzi, leti a ti ri tona a ti rhang a ti endla rimba (frame) kutani ti phamiwa lomu xikarhi hi misava ya tshuka.”

Kasi eka tsalwa ra “A cultural image of South Africa” The Xitsonga-speaking people (ND6) hi kuma marito lawa:

A vaTsonga home consists of cone-shaped thatched roof supported by poles. They were built around the kraal, later these

were replaced by cylindrical shaped rondavels with clay walls and cone-shaped reed or thatched roofs.

Eka nkarhi wa sweswi tindlu ta muxaka lowu hlamuseriwaka laha henhla hi ND6 a ta ha talanga.

Tindlu leti hlamuseriwaka a ta ha talangi exikarhi ka Vatsonga, leswi swi va swi vangiwa hi ku chava ku tekeriwa ehansi na hi mikucetelo leyi vangiweke hi Valungu ehenhla ka Vantima.

Magubana (u tshahiwa eka Mhinga, 2012:06) leswaku u endlile ndzavisiso hi ku nyamalala ka ndhavuko wa Vantima ku paluxa hi laha Maswisa ya nga va na nkucetelo hakona eka ndhavuko. Magubana (1988:08) u ri:

In the course of the 19th and 20th centuries many changes have been wrought the impact Christianity on indigenous practises, much has been lost forever.

Eka tshaho lowu vulavisisi lebyi Magubana a byi endleke, ku vile na ku cinca lokukulu, loku vangiweke hi ku landzelela mikhuva ya Xilungu, ku sukeriwa maendlelo ya ndhavuko wa xikhale, hikuva ematshan'weni ya tindlu to tala ku akiwa yin'we yi hambanyisiwa hi makamara.

Mbiti (1969:228) u tiyisisa ku lahleka ka ndhavuko hikwalaho ka ku cincacinsa ka swilo laha swi siyaka Maafrica hi xitalo va nga ha ri na nchumu swa ndhavuko wa ka vona kumbe switsongo loko a ku: "The changes have disturbed traditional solidarity, leaving and increasing number of African people with little or no foundation."

Mbiti (1969) u yisa emahlweni a hlamusela tindlela leti vanhu vo huma eSwisa va nga va na nkucetelo ha tona ehenhla ka ndhavuko wa Vantima loko a ku: "Christianity in its return to Africa is the main course of all the element of this world revolution."

Mbiti (1969) u kombisa Vukriste na byona ku ri nchumu lowu vangeke ku cincacinsa loku ka swilo, loku endlaka Vatsonga va tekela maendlelo ya xintu xa vona xa maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta vona ehansi, kasi Mhinga (2012:33) u hlamusela ku

cinca loku loko a ku: “Hikwalaho ka Vukriste na nhluvuko ku na ku cinca lokokulu exikarhi ka Vatsonga. Mikhuva liya ya Vatsonga ya maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu yi khukhuriwile hi maendlelo ya Xilungu.”

Mhinga (2012) u seketela leswaku ku fika ka Maswisa eAfrika ku endlile leswaku maakelo ni mahlayiselo ya tindlu ta ndhavuko swi suka matihlweni ya Wantima, ku langutiwa ntsena eka maakelo ya tindlu ta Xilungu laha eka switirhisiwa hinkwaswo swi ngo xavisiwa ku sukeriwa swa ntumbuluko.

2.3 NKATSAKANYO

Matsalwa lawa ya nga hleriwa ya komba leswaku Vatsonga i vanhu lava hi ndhavuko wa vona a va ri na maakelo ya vona ya tindlu. Tindlu a ti akiwa ku suka eka switirhisiwa swa ntumbuluko swo fana na timhandzi, byanyi, maribye, misava na swin’wana. A va aka tindlu ta vona ti va ta xivumbeko xa xirhendzevutana ti rhendzela jarata ra muti. Tindlu leti a ti tlhela ti va na mahlayiselo ya tona loko ti hlakarile malwangu, kumbe makhumbi ya tona hambu ehansi laha a ti tlhela ti kuma ku fuleriwa, ku phamiwa no sindziwa leswaku ti tshama ti languteka ti hlayisekile hi mikarhi hinkwayo. Tindlu a ti kuma mitirho ku ya hi ku hambana ka tona. Laha tin’wana a ku etleriwa ka tona, ku swekela eka tona, ku hlayisela swingolongodzwana swa muti na swin’wana. Kambe tindlu leti ti ya ti ri karhi ti nyamalala hikwalaho ka ku cinca ka swilo ni hi mikucetelo leyi vangiwaka hi vanhu vo huma ematikweni ya lehandle.

NDZIMA YA 3

MAENDLELO YA NDZAVISISO

3.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi, ku ta hlamuseriwa maendlelo ya ndzaviso lowu. Maendlelo ya ndzavisiso swi hlamusela tindlela leti tirhisiwaka ku kuma tinhlamuselo ta xiphiso xo karhi. Neuman (2006:2) u hlamusela maendlelo ya ndzavisiso tanihi “sets of specific techniques for selecting cases, measuring and observing aspects of social life, gathering and refining data, analyzing the data, and reporting on results.” Hi ku landza nhlamuselo leyi maendlelo ya ndzavisiso i maendlelo lama ya tirhisiwaka ku hlawula, ku pimanyeta no langutisa hi vurhonwana mhaka yo karhi ya vutomi bya vanhu, leyi ku hlengeletiwaka mahungu hi yona hi ndlela ya vulavisisi, ivi ku nyikiwa marungula ya leswi nga kumeka.

Maendlelo ya ndzavisiso ya tirhisa switirho ku xopaxopa ntiyiso eka mahanyelo na swilo leswi humelelaka laha misaveni. McMillan na Schumacher (2010:12), va hlamusela hi xitalo loko va ku: “Research methodology is a plan for selecting subjects and data collection procedures to answer the research question”. Schumacher na McMillan (2010 :12) va seketela nhlamuselo leyi ya maendlelo ya ndzavisiso va hlamusela leswaku maendlelo ya ndzavisiso i rhengu ra ku hlawula vanhu lava nga ta va na xiave eka ndzavisiso na tindlela to hlengeleta tinhlamuselo ta ndzavisiso. Mahlawulelo ya maendlelo ya ndzavisiso ya lawuriwa hi nhlokomhaka leyi mulavisisi a lavisisaka hi yona na xikongomelo xa ndzavisiso wa kona.

McMillan na Schumacher (2010:12) va hlamusela hi ndlela leyi landzelaka: “The choice of a method of a particular study is determined by the topic and purpose of the study.”

Loko a ri Soanes (2002:565) yena u hlamusela leswaku maendlelo ya ndzavisiso i tindlela ta ku kuma mavonele yo tshembeka ya swilo laha misaveni. Hi marito ya yena ya u ri:

Research methodology refers to a system of methods used in a particular field to reach a valid and reliable perception of phenomena, events, processes or issues at many different levels.

Tinhlamuselo hinkwato ti kongomisa maendlelo eka leswi endliwaka hi mulavisisi loko a lava ku kuma tinhlamuselo ta xiphiko lexi a nga na xona. Ntirho lowu wa ndzavisiso wa xiphiko wu lava vukheta lebyikulu swinene. Eka ndzavisiso wun'wana na wun'wana mulavisisi u fanele a endla pulani ya ndzavisiso, leswi hi Xinghezi va nge i “research design”.

3.2 MAVONELO YA NDZAVISISO (PHARADAYIMI)

Wahyuni (2012:69), u hlamusela leswaku mavonelo ya ndzavisiso, leswi hi Xinghezi va nge i “Research paradigm”swi vula ndlela leyi vanhu hinkwavo va vonaka swilo swa misava ha yona. Leswi swi vula leswaku mavonelo ya ndzavisiso ya paluxa mavonelo yo hambana lawa vanhu va nga na wona. Mavonelo ya swilo ya na nkoka swinene hikuva hi wona ya kucetelaka vanhu ku hanya vutomi lebyi va byi hanyaka laha misaveni. Mavonelo ya swilo swa laha misaveni hi wona ya kombaka vanhu swilo swa ntiyiso, swo ka swi nga ri ntiyiso, leswinene ni leswo biha. Mavonelo ya hi pfuna ku hlawula leswi hi swi tsakelaka. Vanhu va ndyangu wun'we, mfumo wun'we, kereke yin'we va na mavonelo yo hambana lawa ya endlaka leswaku hi hanya na ku endla swilo hi ku hambana.

Morgan (2014:1051) u hlamusela leswaku mavonelo ya ndzavisiso ya vumba mavonelo ya swilo swa misava. Mavonelo ya endla leswaku mulavisisi a tshemba eka swilo swo karhi. Eka mulavisisi, mulavisisi un'wana na un'wana u fambisiwa hi mavonelo ya yena eka swilo leswi a swi lavisisaka. Vativi va timhaka ta mindzavisiso va hlamusela leswaku laha misaveni ku na tinxaka timbirhi ta mavonelo. Mavonelo ya ku vona swilo hi

tlhelo rin'we ntsena, leswi hi Xinghezi va nge i "positivism" na mavonelo ya ku vona swilo hi matlhelo yo tala, leswi hi Xinghezi va nge i "Constructivism"(Neuman, 2011:27). Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u tirhisile mavonelo ya ku vona swilo hi matlhelo yo tala. Wahyuni (2012:71) u hlamusela leswaku mavonelo lawa ya hlamusela leswaku a ku na ntiyiso wun'we laha emisaveni, kambe ntiyiso wa laha misaveni wu ya hi swilo leswi humelelaka laha u nga kona. Leswi swi vula leswaku ndzhawu yin'wana na yin'wana yina ntiyiso wa yona. Leswi hi swona leswi hlamuselaka leswaku, hambiloko hi ri na swiphiqo swo fana, hi ta lulamisa swiphiqo swa kona ku ya hi tindzhawu leti hi tshamaka eka tona. Leswi swi vula leswaku xiphiqo xin'we xi nga va na tindlela to hambana ta ku xi lulamisa, ku ya hi laha xiphiqo xi nga kona. Mhaka yin'wana hileswaku mavonelo lawa ya hlamusela leswaku swiphiqo a swi lulamisiwi hi munhu un'we ntsena, kambe vanhu va fanele va hlangana va kanela hi xiphiqo xa kona, va hlanganisa miehleketo ya vona ku kondza va kuma xintshuxo xa xiphiqo xa kona. Leswi hi swona leswi endlaka leswaku mavonelo lawa ya vuriwa mavonelo ya matlhelo yo hambana.

3.3 PULANI YA NDZAVISISO

Ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu fanele wu pulaniwa eku sunguleni leswi vuriwaka "research design". Mouton (2002:107) u hlamusela pulani ya ndzavisiso hi Xinghezi a ku: "Research design as a set of guidelines and instructions that must be followed in addressing the research problem". Eka ndzavisiso lowu wa "nkanelo wa maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga" ku ta tirhisiwa mavonelo lawa ya vuriwaka "Qualitative approach" hi Xinghezi. Mavonelo ya "Qualitative approach" ya hlamusela leswaku mulavisisi u famba a lava mahungu laha ya kumekaka kona hi ntumbuluko, leswi hi Xinghezi va nge i "natural setting"(Carpenter, 2003:15-17; Hoberg, 1999:76) Denzin and Lincoln (2003:10), va engetela va hlamusela leswaku maendlelo ya "qualitative" ya hlamusela leswaku hi tirha hi tinhlamuselo leti kalaka vuxaka na tinhlayohlayo kumbe leti nga pimiwiki exikalwini. Hi marito ya vona va ri:

The word qualitative implies an emphasis on the qualities

of entities and processes and on meanings that are not experimentally examined or measured in terms of quantity, amount, intensity or frequency.

Leswi swi vula leswaku maendlelo ya “qualitative” ya tshikilela vuxokoxoko bya tinhlamuselo ta swilo nakona maendlelo lawa a ya tirhisi ku pima tinhlamuselo hi ku tala ta kona. Cresswell (1994:06) yena u hlamusela maendlelo ya “Qualitative” tani hi maendlelo ya ndzavisiso wa mahanyelo ya vanhu kumbe swiphiqo swa vanhu, laha mulavisisi a vulavulaka na vanhu ku kuma tinhlamuselo ta swiphiqo leswi hi ku hetiseka. Hi marito ya yena Cresswell u hlamusela hi ndlela leyi landzelaka:

Qualitative research is an enquiry process of understanding a social or human problem based on building a complex, holistic picture, formed with words, reporting detailed views of informants and conducted in a natural setting (Creswell,1994:06).

Leswi swi seketeriwa hi Brynard & Hanekom (2005:02), loko a hlamusela leswaku: “Qualitative research is able to produce descriptive data which is generally people’s own written or spoken words.”

Leswi swi hlamusela leswaku ndzavisiso wa “qualitative” wu humesela erivaleni nhlamuselo ya xiphiqo hi vulavula hi marito kumbe hi ku tsala. Nhlamuselo ya xiphiqo a yi kumeki hi ku pima kumbe ku hlayela. Mhaka yin’wana ya nkoka eka ndzavisiso i ku kuma xihlovo xa ndzavisiso.

3.4 SWIHLOVO SWA NDZAVISISO

Xihlovo xa ndzavisiso swi vula laha hi nga ta kuma kona mahungu kumbe tinhlamuselo ta swivutiso swa ndzavisiso lowu. Hi Xinghezi ndzavisiso swi vuriwa “research population and sample”. Van Rensburg, (2010:150) u hlamusela “population” hi ndlela

leyi landzelaka: “The term population refers to the entire group of persons or set of objects and events the researcher wants to study.”

Mouton (2002:134) yena u hlamusela “population” hi ndlela leyi “The term population refers to a collection of objects, events or individuals having some common characteristic that the researcher is interested in studying.”

Swihlovo swa mulavisisi swa ndzavisiso i vakhegula na vakhalabye va ku huma eka miganga yo hambanahambana. Vanhu lava va hlawuriwa hikwalaho ka malembe ya vona, va ri va kulu na ku va van’wana va ha ri na tona tindlu ta ndhavuko wa Vatsonga. Mulavisisi u ta hlawula vanhu lava a nga ta va vutisa swivutiso, leswi hi Xinghezi va nge i “sample”. Ku hlawula vanhu lava nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso swi vuriwa “sampling”, kutani McMillan & Schumacher (2010:129) va hlamusela “sampling’ hi ndlela leyi landzelaka:

Sampling is the process of selecting units, for example, people from a population of interest so that by studying the sample we may fairly generalize our results back to the population from which they were chosen (McMillan & Schumacher, 2010:129).

Leswi swi hlamusela leswaku “sampling” i ku hlawula vanhu kumbe swilo leswi hi swi tsakelaka leswi hi lavaka ku swi tirhisa eka ndzavisiso. Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u ta tirhisa mahlawulele lawa ya vuriwaka “purposeful sampling”, leswi vulaka ku hlawula vanhu lava a vonaka leswaku va ta pfuna eka ndzavisiso. Mahlawulele lawa i ya ku hlawula vanhu hikwalaho ka xikongomelo lexi va nga na xona eka ndzavisiso (Babbie, 2010:45). Maendlelo lama ya “purposeful sampling” lama ya tlhelaka ya vitaniwa “non-random sampling” kumbe “nonprobability sampling” ya tiyisiwa hi Fick, (loyi a nga tshahiwa eka Neuman, 2006: 220) loko a ku “it is their relevance to the research topic rather than their representativeness [of the general population] which determines the way in which the people to be studied are selected”.

Vanhu lava nga ta hlawuriwa ku ta va vanhu lavakulu va nhungu vo huma eka miganga yo hambana eka xifundza xa Limpopo. Lexi nga na nkoka eka “qualitative research” a hi ku va na vanhu lavotala, kambe i ku kuma nhlayo yintsongo ya vanhu leyi nga nyikaka vuxokoxoko lebyi lavekaka hi xitalo. Leswi swi seketeriwa hi Leedy na Ormrod (2001: 102) loko va ku “Rather than sample a large number of people with the intent of making generalizations, qualitative researchers tend to select a few participants who can best shed light on the phenomenon under investigation”.

3.5 KU HLENGETA MAHUNGU

Eka ndzavisiso lowu ku ta hlengetiwa mahungu hi tindlela tinharhu. Ndlela yo sungula leyi ku nga yona yi nga ta tirhisiwa ngopfu ku hlengeta mahungu, leswi swi vuriwaka “primary data collection”, i inthavhiyu. Tindlela tin’wana leti nga ta tirhisiwa ku tatisa no tiyisisa mahungu lama nga ta hlengetiwa i ku langutisisa (observations) na nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa lama nga kandziyisisiwa na lama nga kandziyisiwangiki leswi hi Xinghezi swi vuriwaka “document analysis”.

Eka inthaviyu mulavisisi u ta tirhisa ndlela yo vutisa swivutiso leyi hi Xinghezi va nge i “semi-structured interview”. Eka maendlelo lawa mulavisisi u ya a ri na swivutiso leswi a lavaka ku swi vutisa, kambe u tlhela a kota ku vutisa vangheneleri eka inthavhiyu swivutiso swo engetelela leswi a nga swi kunguhatanga ku ya hi tinhlamulo leti a nyikiwaka tona. “Semi-structured interview” xi endla leswaku swi olova ku va mulavisisi a kombela mungheneleri leswaku a hlamusela hi vuenti timhaka leti a ti hlamuselaka. Bailey (1987:190) u hlamusela leswi “The open-ended questions provide flexibility and allow for unanticipated responses.”

Maendlelo layo xopaxopa matsalwa, lama hi xinghezi ya vuriwaka “document analysis” xa pfuneta ku tiyisisa leswi nga vuriwa hi vangheneleri eka inthavhiyu na ku nyika nhlamuselo ya leswi mulavisisi a swi voneke hi endlelo leri vuriwaka “observation.” Nkoka wa nxopaxopo wa matsalwa wu hlamuseriwa hi ndlela leyi. “The advantage of

document analysis is that information gained from one source can be corroborated with information gathered from other sources” (O’Sullivan and Russell, 1989:31)

3.5.1 Maendlelo ya inthavhiyu

Maendlelo ya inthavhiyu i maendlelo ya mindzavisiso lawa ya nga duma swinene eka mindzavisiso. Maendlelo lawa ya humelela exikarhi ka vanhu vambirhi kumbe exikarhi ka munhu un’we na vanhu vo tala laha ku vutisiwaka swivutiso na ku nyika tinhlamulo hi milomo. Creswell (2012:217) u hlamusela inthavhiyu hi marito ya yena loko a ku: “a qualitative interview occurs when researchers ask one or more participants general, open-ended questions and record their answers”.

Hi tsakela ku tirhisa maendlelo lawa ya inthavhiyu hikuva ya:

- pfuna ku nyika tinhlamuselo hi xitalo kumbe hi ndlela yo twisiseka.
- endla leswaku mulavisisi a swi kota ku endla vuxaka na lava a va vutisaka swivutiso. Leswi hi swona swi nga ta endla leswaku va humesa ntiyiso va nga chavi nchumu.
- endla leswaku mulavisisi a xopaxopa mahungu lawa a ma kumaka eka matsalwa hi leswi vuriwaka hi lava hlamuselaka.

Maendlelo lawa ya inthavhiyu ya vula ku vutisa swivutiso na ku kandziyisa tinhlamulo ta vanhu lava hlamulaka swivutiso. Swivutiso swa kona swi ta kongomisiwa eka ku kuma tinhlamuselo ta maakelo na mahlayiselo ya tindlu ta Vatsonga ta khale ni mitirho ya tona ku hlayisa ndhavuko. Vahlamuri va ta nyika tinhlamuselo ku ya hi vutivi bya vona bya ndhavuko wa Vatsonga. Eka inthavhiyu yin’wana na yin’wana mulavisisi u ta sungula hi ku hlamusela muhlamuri nhlokomhaka ya ndzavisiso kutani a ringeta na ku aka vuxaka. Muhlamuri u ta kuceteriwa ku vulavula a tshunxekile na kona a nga chavi nchumu.

3.5.2 Nxopaxopo wa mahungu

Nxopaxopo wa mahungu swi vuriwa “data analysis” hi Xinghezi. McMillan na Schumacher (2010:201) va hlamusela nxopaxopo wa mahungu hi ndlela leyi

landzelaka: “Data analysis refers to the process whereby order, structure and meaning are imposed on the mass of data collected in a qualitative research study.”

Mahungu lawa nga ta kumiwa eka inthavhiyu ya ta xopaxopiwa hi ku tirhisa nxopaxopo lowu vuriwaka “Thematic content analysis. ”Mulavisisi u ta pfulela muchini wo kandziyisa marito a yingisela ko tala nakona hi vukheta lebyikulu. Tinhlamuselo ta swivutiso ti ta susiwa eka muchini wo kandziyisa ti tsariwa ebukwini. Mulavisisi u ta hlalaya leswi nga kopiwa ko tala a lulamisa laha ku nga na swihoxo. Mulavisisi u ta vumba tinhlokomhaka leti kumekaka eka tinhlamuselo hinkwato. Tinhlamuselo hinkwato ta tinhlokomhaka ti ta xopaxopiwa swinene ku vona laha ku nga na ku fana na ku hambana. Tinhlokomhaka ti ta fananisiwa na leswi nga hlayiwa eka matsalwa kutani ku fikeleriwa nkatsakanyo wa ndzavisiso. Eku heteleleni mbuyelo wa ndzavisiso wu ta tsariwa ehansi tani hi mbuyelo wo hetelela. Mbuyelo wu ta kandziyisiwa na ku nyikiwa muleteri wa mulavisisi eYunivesithi ya Limpopo.

3.5.3 Ku tiyisisa mbuyelo wa ndzavisiso

Ntiyisiso ni vutshembeleki bya mbuyelo wa ndzavisiso swi na nkoka. Silverman (u tshahiwile eka Peräkylä, 204: 283) u kombisa leswaku “the issues of reliability and validity are important because in them the objectivity and credibility of research is at stake. ”Swin’wana swidyondzeki swi hlamusele marito lamambirhi, “reliability” na “validity” ku humesela tinhlamuselo ta wona erivaleni. Reliability yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: “reliability means dependability and consistency and qualitative researchers use a variety of techniques (e.g. interviews, document studies, etc) to record their observations consistently (Neuman, 2006:196). Kasi loko ku ri validity yi hlamuseriwa hi Creswell (2003:196) ku ri “determining whether the findings are accurate from the standpoint of the researcher, the participant, or the readers of an account, and it is associated with words like trustworthiness, authenticity and credibility (Cresswell, 2003:96). Ku tiya no tshembeka ka mbuyelo wa ndzavisiso swi vula leswaku na loko un’wana a nga endla ndzavisiso lowu fanaka, u ta kuma mbuyelo lowu fanaka. Swi tlhela swi vula leswaku mulavisisi a nga hlamuseli mavonelo, ku navela kumbe

matitwelo ya yena, kambe u hlamusela leswi a nga swi kuma hi ndzavisiso.

Mulavisisi u ta tirhisa tindlela to hambana ku vonisisa leswaku mbuyelo wa ndzavisiso wu tiyile no tshembeka. Ndlela yo sungula i ku tirhisa leswi hi Xinghezi swi vuriwaka “triangulation”. “Triangulation” yi hlamuseriwa ta ni hi ‘comparing multiple data sources in search of common themes’(Leedy & Ormrod,2001:106). Mulavisisi u ta tirhisa tindlela to hambana to hlengeleta mahungu, ku nga inthavhiyu, nxopaxopo wa matsalwa na ku langutisa ivi a kuma vuxaka ka leswi a swi voneke, a swi hlayeke no hlamuseriwa swona hi vangheneleri eka inthavhiyu. Nkoka wa endlelo ra “triangulation” ri hlamuseriwa hi Cresswell, (2003:196) ri ri ra nkoka “to build a coherent justification of themes.”

Endlelo ra vumbirhi hi leri vuriwaka “respondent validation”. Eka endlelo leri mulavisisi u ta tlhelela eka lava va nga vangheneleri eka ndzavisiso a kuma ntiyisiso ku suka eka vona leswaku leswi a nga swi tsala tani hi mimbuyelo swi xakelana kahle na leswi va swi vuleke. Leswi swi bumabumeriwa hi Leedy na Ormrod (2001:106) loko va kombisa mhaka ya ku “taking back your conclusions to the respondents and ask them if they make sense based on their experiences.” Endlelo rin’wana i ku nyika munhu loyi a nga na ntokoto wa vulavisi ku fana na mudzaberi wa mulavisisi eka swa ndzavisiso (research supervisor) ku tiyisisa leswaku leswi mulavisisi a nga swi gimeta tani hi mbuyelo wa ndzavisiso swi ni vuxaka na mahungu lama nga hlengeletwa hi ndzavisiso.

3.6 NKATSAKANYO

Ndzima leyi a yi nyika vuxokoxoko bya maendlelo ya ndzavisiso. Eka ndzima leyi ku hlamuseriwile nsusumeto wa ndzavisiso, maendlelo ya ndzavisiso, vanhu lava vutisiweke swivutiso na mavutiselo ya swivutiso. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa maakelo, mahlayiselo na mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga. Eka ndzavisiso lowu mulavisisi hi yena muhlengeleti wa mahungu hinkwawo na kona hi

yena a nga nyika na mbuyelo wa ndzavisiso. Mbuyelo wa ndzavisiso wu hlamuseriwile eka ndzima ya vumune leyi landzelaka.

NDZIMA YA 4

MBUYELO WA NDZAVISISO

4.1 MANGHENELO

Eka ndzimana leyi ku nyikiwa mbuyelo wa ndzavisiso. Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga ta khale ku hlayisa ndhavuko. Ndzavisiso lowu a wu ringeta ku hlamula swivutiso leswi landzelaka swa ndzavisiso:

- (a) Xana Vatsonga vakhale a va aka na ku hlayisa tindlu ta vona hi ndlela yihi?
- (b) Xana mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga hi yihi?
- (c) Xana i yini lexi dlayaka vutivi hi maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga, naswona vutivi lebyi byi nga yisiwa njhani emahlweni?

4.2 MBUYELO WA NDZAVISISO

Xiyenge lexi xi paluxa tinhlamuselo leti hlengeleteweke hi ti-intavhiyu. Mulavisisi u vutisile vanhu va 8 swivutiso swa ndzavisiso lowu. Vanhu lava 8 i vakhalabye na vakhegula va ku huma emigangeni ya ka Ndhambi, Maphata, Makhuva na le ka Mageva, eka xifundza xa Mopani, eXifundzenikulu xa Limpopo. Mulavisisi u tirhisile maendlelo ya Tesch ya ku xopaxopa tinhlamuselo. The Tesch Method of qualitative data analysis was used to analyse the qualitative data. Maendlelo ya Tesch ya ku xopaxopa tinhlamuselo ya na magoza ya 8 ya ku xopaxopa. Mulavisisi u hlayile a tlhela a hlayisisa tinhlamulo hinkwato leti nyikiweke hi vanhu lava a va hlamula swivutiso swa inthavhiyu. Endzhaku ka swona mulavivivisi u hlengeletile tinhlamuselo ta ku fana eka ndhawu yin'we, leswaku a ta kota ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso. Mulavisisi u tirhisile tinhlamulo ku vumba tinhlokomhaka (themes) leti nga ta tirhisiwa ku xopaxopa tinhlamulo hinkwato ta swivutiso swa ndzavisiso.

4.2.1 Makumelo ya ndhawu ya ku aka tindlu

Xana Vatsonga a va yi kuma kwihi ndhawu ya ku aka tindlu ta vona?

Xikongomelo xa xivutiso lexi a ku ri ku twisisa vun'wini bya tindzhawu to tshama ta vaaki. Tinhlamulo ta xivutiso lexi ti humesile tinhlokomhaka leti landzelaka.

Muhlamuri	Nhlokomhaka ya 1: Eka hosi	Nhlokomhaka ya 2: Eka ndhuna ya muganga	Nhlokomhaka ya 3: A va tilavela hi voxe
1		A va ya suma eka ndhuna ya muganga.	A va famba va tilavela ndzhawu yo aka tindlu hi voxe.
2	A va tsemeriwa hi tihosi.	A va tsemeriwa hi tindhuna.	
3	A va yi kuma ehosini.		
4		A va ya vika endhuneni.	A va tilangela hi voxe kutani endzhaku va ya suma ehosini.
5	Loko a kumile ndhawu yo aka eka yona, a ya suma ehosini.	Loko a kumile ndhawu yo aka eka yona, a ya suma endhuneni.	Vavanuna a va famba va tilavela ndhawu yo aka hi voxe.
6			Khale munhu a famba a lava ndzhawu leyi a tsakelaka yona.
7	A va ya vika ehosini laha a va fika va ya kombiwa ndzhawu leyi a va ta aka eka yona.		
8		Loko va kumile ndhawu	A va famba va tilavela

		yo aka eka yona a ku ri kona va ya hlamusela ndhuna ya muganga.	
--	--	---	--

Xikongomelo xa xivutiso lexi a ku ri ku twisisa vun'wini bya misava leyi Vatsonga va khale a tshama eka yona. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku misava a yi ri ehansi ka tihosi na tindhuna. 50% wa vanhu lava nga hlamula xivutiso lexi ku nga wavumbirhi, wavunharhu, wavuntlhanu na wavunkombo va hlamusela leswaku Vatsonga va khale a va kuma misava yo aka tindlu ta vona eka tihosi. Hi tlhelo wo sungula, wavumune, wavutsevu na wavunhungu va hlamusela leswaku Vatsonga va khale a va kuma misava yo aka tindlu eka tindhuna ta vona. Leswi swi hi kombisa leswaku Vatsonga va khale a va kuma misava yo aka tindlu eka yona eka tihosi na tindhuna. Tani hi laha hi tivaka ha kona tindhuna ti tirha ehansi ka tihosi, swa endleka eka tindzhawu tin'wana leswaku tihosi ti nyika tindhuna matimba ya ku nyika vanhu misava yo aka tindlu eka yona. Nakambe wo sungula, wavumune, wavuntlhanu na wa vutsevu va hlamusela leswaku Vatsonga vakhale a sungula va ya tilavela misava yo aka eka yona hi voxe, kutani loko va yi kumile va ya vika na ku kombela misava ya kona ehosini, kumbe endhuneni.

4.2.2. Mihlovo ya tindlu

Xana a va aka mihlovo yihi ya tindlu emutini na kona a ti ri na makamara mangani?

Muhlamuri	Nhlokomhaka ya 1: Xivumbeko/muhlovo wa tindlu	Nhlokomhaka ya 2: Makamara ya tindlu
1	Xirhendzewutana.	rin'we.
2	Xirhendzewutana.	rin'we.
3	Xirhendzewutana.	Kamara rin'we.
4	A va aka tindlu ta mabyanyi ta	A ti nga ri na makamara

	xirhendzewutana, to pfumala mafasitere	
5	A va aka tindlu ta xirhendzewutana	A va aka tindlu ta kamara yin'we ntsena
6	A va aka tindlu ta xirhendzewutana	
7	A va aka tindlu ta xirhendzewutana	Tindlu a ti nga ri na makamara
8	A va aka tindlu ta xirhendzewutana	

Xikongomelo xa xivutiso lexi a ku ri ku kuma nhlamuselo ya mihlovo ya tindlu leti a ti akiwa hi Vatsonga va khale. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku hinkwavo (100%), lava ava hlamula swivutiso va hlamusela leswaku muhlovo wa tindlu lowu a wu akiwa a ku ri ta xirhendzewutana, ta mabyanyi na ku pfumala mafasitere. 50% ya lava a va hlamula swivutiso, ku nga wo sungula, wavumbirhi, wavuntlhanu na wa vunkombo va hlamusela leswaku tindlu ta kona a ti ri na kamara yin'we ntsena. Nakambe wavumune na wavutsevu va hlamusela leswaku tindlu ta Vatsonga va khale a ti nga ri na tikamara.

Muxaka wa tindlu leti a ti akiwa

4.2.3. Vaaki va tindlu ta muti

Xana a ku aka mani tindlu ta muti wun'we na kona a pfuniwa hi mani?

Muhlamar	Nhlokomhaka ya 1: Vaaki	Nhlokomhaka ya 2: Vapfuni
1	Vavanuna va muti a va aka makhumbi na malwangu. Vamanana a va phama na ku sindza	Majaha na tintombhi
2	Vavanuna va muti	
3	Vavanuna va muti loko va ri kona. Loko va nga ri kona vavasati a va endla tsimara ku aka yindlu.	Vavasati a va pfuna hi ku phama na ku sindza.
4	A swi ya hi nhlayo ya tindlu. Loko ku akiwa yindlu yin'we a ku aka tatana wa muti.	Tatana a pfunana na majaha ya kwala kaya. Vamanana a va sala hi le ndzhaku va phama yindlu endzeni ni le handle na ku cheletela misava ehansi va gandla, va sindza, va poma. Loko ti ri tinharhu a va endla tsima laha a ku aka vavanuna va muganga wolowo.
5	A ku aka vavanuna va kwala kaya	A va pfuniwa hi majaha na vavasati va kwala kaya kumbe a va ramba tsima.
6	A yi akiwa hi vavanuna va muti	A va pfuniwa hi majaha eka mitirho leyi lavaka vavanuna na vavasati na tintombhi eka mitirho leyi lavaka vavasati.
7	A ti akiwa hi vinyi va muti	Loko ntirho wo aka wu ri wukulu, vamhani va kwala kaya a va vandzekela byalwa va endla tsima leri nga ta pfuneta.
8	Tindlu a ti akiwa hi vavanuna va kwala	Vavasati a va vandzekela byalwa bya

	mutini	tsima ra vavanuna va muganga va ta phalala.
--	--------	---

Xivutiso lexi a xi vutisa hi xikongomelo xa ku kuma nhlamuselo ya vanhu lava a va aka tindlu ta khale ta Vatsonga. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku hinkwavo (100%), lava nga hlamula xivutiso lexi, va hlamusela leswaku vavanuna va muti hi vona a va aka tindlu ta muti wun'wana na wun'wana. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa nakambe leswaku lava a va pfuna vavanuna ku aka tiyindlu a ku ri vamanana va muti na majaha na tintombhi ta kwala emutini. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa nakambe leswaku loko ntirho wo aka wu ri wukulu, vamhani va kwala kaya a va vandzekela byalwa va endla tsima leri nga ta pfuneta. Tsimba i vanhu va muganga lava a va komberiwa ku ta pfuneta ku aka tindlu kumbe ku rima. A va khensiwa hi ku phameriwa swakudya leswo tala na byalwa.

Xifaniso xa yindlu ya timhandzi

4.2.4. Xana a va aka hi yini tindlu ta vona na kona a ti tiyile xana?

Muhlamu	Nhlokomhaka ya 1: Swo aka hi swona	Nhlokomhaka ya 2: Matiyelo ya tindlu
1	Timhandzi ta nxanatsi, timbalelo, tipala, byanyi, byewu	A titiyile hikuva a va cela makhele yo enta ya timhandze.
2	Timhandzi, maribye, tinhlanga	A titiyile hikuva a va sungula va vavela timhandze hi byanyi ti mbulukela hi musi. A va cela na makhele yo enta.
3	Switirhisiwa swa ntumbuluko ku fana na maribye, timhandzi, tinhlanga, switina swo ka swi nga hisiwanga	Tindlu ta ndhavuko a ti tiyile ngopfu.
4	A va tirhisa switirhisiwa swa ntumbuluko swo fana na timhandze, timbalelo, tipala, mati, maribye, byanyi, tinhlanga, misava na byewu.	Ku tiya swi ya hi muaki. Yindlu yo tiya a yi celeriwa timhandze, a ti betsa ti tiya, lwangu na rona ri fika ri tshama ehenhla ka tiphuphu ta timhandzi to bumbula.
5	A va aka tindlu hi timhandze ti tlhela ti betsiwa hi timbalelo na tinhlanga.	A titiyile hikuva timhandze a ti bohiwa hi byewu ti tiya nakona a ti tlhela ti tshegiwa malwangu hi tiphuphu to bumbula ta swiphandzi to tiya.
6	A va aka hi timhandzi, tinhlanga na maribye	A ti nga tiyangi ngopfu, kambe a ti nga vangi tinghozi.
7	A va aka hi timhandzi na tinhlanga	A ti nga tiyangi ngopfu hikuva a ti bola, ti phetiwa no dyiwa hi muhlwa.
8	A va aka hi timhandzi ta nhova, tinhlanga, maribye	Tindlu ta ndhavuko a ti nga tiyangi hikuva switirhisiwa swa kona a swi hlakala no dyiwa hi muhlwa hambi loko swi teka nkarhi wo leha ku

	hlakala.
--	----------

4.2.4.1 Switirho swa ku aka tindlu

Xivutiso lexi a xi vutisiwa ku kuma nhlamuselo ya swilo leswi Vatsonga vakhale a va aka tindlu hi swona. Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku Vatsonga va khale a va tirhisa swilo swo fana ku aka tindlu. Hinkwavo (100%) vanhu lava nga hlamula xivutiso lexi va hlamusela leswaku Vatsonga va khale a va tirhisisa timhandzi ta nhova, tinhlanga, maribye, timbalelo, tipala, mati, byanyi, misava na byewu, timhandze, timbalelo, tipala, maribye, byanyi, misava na byewu. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa nakambe leswaku 62.5% wa vanhu lava a va hlamula swivutiso, va kombisa leswaku tindlu ta Vatsonga ta xikhale a ti tiyile; loko 38% wa vona va kombisa leswaku tiyindlu a ti nga tiyangi hikuva leswi a va aka hi swona a swi hlakala no dyiwa hi muhlwa hambiloko swi teka nkarhi wo leha ku hlakala. Un'wana wa vona loko a hlamula xivutiso lexi u te: "A ti tiyile hikuva timhandzi a ti bohiwa hi byewu ti tiya nakona a ti tlhela ti tshegiwa malwangu hi tiphuphu to bumbula ta swiphandzi to tiya."

4.2.4.2 Maakelo ya yindlu ya timhandzi ntsena

Vatsonga vakhale a va aka tindlu ta vona hi switirhisiwa swo huma eka ntumbuluko swo fana na

- (a) Timhandzi to bumbula na to lala ta nxantsi
- (b) Byewus
- (c) Timbalelo
- (d) Beyila
- (e) Tipala
- (f) Byanyi

Switirhisiwa loko ku akiwa tindlu ta muxaka lowu, a ku ri swa ntumbuluko leswi a swi lava ntsena ntamu wa munhu ku swi kuma handle ko xava. Muhlamuseri u kombisa leswaku a ku nga tsemiwi timhandzi ta nsinya wun'wana ni wun'wana kambe, a ku

tirhisiwa ta nxanatsi kumbe mondzo hikuva hi tona leti a ti tiyile, ti nga dyiwi hi muhlwa hi ku olova, kumbe ku phetiwa.

Muhamuseri u kombisa leswaku a va tirhisa beyila ku tsema timhandzi leti. Kutani va tihlengelela endhawini yin'we. Loko se ti tele, va lava byanyi bya mavivi va tshivela ndzilo enhenhla ka tona va ti vavela, ku ri ku endlela leswaku ti ta kwamuleleka hi ku olova na ku mbulukela hi musu leswaku ti nga dyiwi hi ku olova hi muhlwa kumbe ku phetiwa. Endzhaku ko ti vavela, a va ta teka beyila va ti ba hi hala ndzhaku ka rona va kwamulela ku suka byewu. A va ta endlisa sweswo eka timhandzi hinkwato, ku kondza ti helela, kutani byewu bya kona, a va khuxa kumbe ku kwamulela mahanti ya byona va byi songa byi va tihari va byi hayeka ehenhla ka mhandzi yo oma, kumbe ensinyeni byi hlayiseka kona hikuva bya ha ta tlhela byi kuma ntirho lowukulu swinene. Timhandzi hinkwato leti lulamisiweke a ti rhwaleriwa ti ya ekaya leswaku ti ta ya sungula ntirho wa tona.

(i) Tipala

Tipala na tona i ta nkoka eku akeni ka yindlu ngopfungopfu loko ku endliwa lwangu ra yindlu. Kokwana Man'ayisi Mabunda u hlamusela leswaku na loko ku laviwa tipala ako laviwa tipala ta nsinya wun'wana ni wun'wana kambe, ku tsemiwa ta nxanatsi hikuva i nsinya lowu nga tiya, Ku laviwa tipala to leha ti tlhela ti ololoka no bumbula ku ringanela. Ku tirhisa beyila ku tsema tipala laha na tona ti tlhelaka ti kuma ntirho wo vaveriwa hi byanyi bya mavivi leswaku na tona ti ta mbulukela hi musu leswaku ti ta tshama nkarhi wo leha ta ha hlayisekile no tiya. Endzhaku ka ntirho wo vavela tipala hi nga ti tshika nkarhinyana ti nhola leswaku hi ta kota ku ti khoma kahle ti nga ha hisi. Loko ti horile na tona ku fana na timhandzi to bumbula na to lala hi tirhisa beyila hi hala ndzaku ku tiba leswaku ti ta kwamuleka byewu hi ku hatlisa ni ku olova, hi ta endlisa sweswo hi rin'we rin'we ku kondza hi kwamulela hinkwato. Byewu lebyi nga kwamuriwa bya hlayisiwa hi ku kondliwa tiharhi byi hayekiwa emisinyeni, hikuva bya ha ta tirha. Loko ntirho wo lulamisa tipala wu herile, hi ku tirhisa beyila hi vatla letinhlokweni ta tipala hi beyila, lomu hi nga ya hlanganisa hi kona loko hi endla lwangu.

Kasi loko byewu byi nga ringanangi hi nga tlhela hi kwamula byin'wana hi ku tirhisa banga na beyila. Laha ku tsemaka marhavi yo ololoka ya nxanatsi, ya pandziwa hi le xikarhi ku kwamuriwa byewu sweswosweswo byewu byi kondza byi tala, kutani ti sungula ku kwamuleriwa ta ha tsakama, ku kondliwa ti harhi byi hlayisiwa emisinyeni. Kutani loko byi lava ku tirha ku tekiwa mbita ya khale ku cheriwa mati ya kufumela exitikweni kutani ku lovekiwa byewu, byi nga tshikiwa byi etlela kona vusiku hinkwabyo byi olova. Loko byi olovile bya tsavula ematini byi phoma. Loko byi phomile,ku tekiwa mukwana byi sungula byi pandzeleriwa byi lalanyana leswaku byi ta kota ku khomeka no tirha kahle.

(ii) Byanyi

Tinxaka ta byanyi byo luka makenya.

- (a) Xivupfu
- (b) Mpapa
- (c) Xilungwa

Byanyi hi xitalo byi kumeka enhoveni, emagangeni ya milambu na le masin'wini laha ku nga tshama ku rimiwa kutani hi tirhisa sikiri ku kutla hi rona. Byanyi byo luka makenya byi sungula byi tshikiwa byi kula byi tlhela byi rhumbuka no beriwa hi rimoyana ra vuxika. Loko byi tiyerile hi kona byi kutliwaka leswaku byi nga hatli byi bola. Byanyi byi kutliwa byi ri karhi byi hungutiwa mavivi hi sikiri byi tlhela byi bohiwa hi swihula swo khomeka. Loko byi tele bya hlengeletwa byi bohiwa hi tinyandza byi ta kota ku rhwaleka. Loko byi fika ekaya byi hlayisiwa ehenhla ka vuhiri leswaku byi nga dyiwi hi muhlwa.

4.2.4.2.1 Maendlelo ya vuhiri

Vuhiri i ndhawu laha Vatsonga vakhale a va hlayisela kona swibye, swakudya, timbewu, byanyi na swin'wana swa vona. Va sungula va celela timhandzi to koma ta mune ta

swiphandzi, timhandzi timbirhi ti langutana, kutani ti gandliwa ti tiya swinene. Endzhaku ku tekiwa leto bumbula ti hingakanyiwa ehenhla ka swiphandzi, kutani hi sungula ku nanekela hi leto lala leswaku ku pfaleka timbovo, kutani ku tlhandlekeriwa byanyi, swakudya na swin'wana swi hlayiseka kona.

Vuhiri

4.2.4.2.2. Maakelo ya khumbi ra yindlu ya timhandzi

A va sungula va tshala xirhendzevutana hi nenge, ku ringana yindlu leyi va lavaka ku aka yona. Endzhaku kwala henhla ka xirhendzevutana va famba va ceta makhele yo entanyana ku ri karhi ku pimiwa pfhuka wo ringana goza rin'we, ku hambanyisa makhele ya kona. ya hlanganyisa ku sala mpimonyana laha ku nga ta va nyangwa ya kona ya yindlu Loko ku hele ku ceriwa makhele ku tekiwa timhandzi to bumbula ti famba ti hoxeteriwa endzeni ka makhele ti tlhela ti gandliwa swi tiya swinene. kutani hi xikomu ku handziwanyana kwala tlhelo ka timhandzi to bumbula laha ku nga ta famba ku xoxeriwa timhandzi to lala. Ku sunguriwa ku betsiwa rimbalelo ra le hansi ri famba hi le ndzeni ku kondza ri ya fika enyangweni ku ri karhi ku bohiwa hi byewu byo tsakama. Kutani hi humela ehandle ku tekiwa timhandzi to lala ku famba ku xoxeriwa hi tona ti ri karhi ti khigetela eka rimbalelo ra lendzeni ku kondza ti ya fika enyangweni, Ku tekiwa rimbalelo ku betsiwa ri ri karhi ri famba hi le handle kwala hansi, loko ku betsiwa ku hakiwa na rimbalelo ra le ndzeni hi byewu ku kokiwa ku

bohiwa swi tiya leswaku timhandzi ta yindlu ti nga hlekahleki ku kondza swi ya fika enyangweni ya yindlu.

Endzhaku ku ta rimbalelo ra le xikarhi ka yindlu leri na rona ri lavaka ku bohiwa endzeni ni lehandle ku ri karhi ku tiyisa hi byewu, swi kondza swi hlanganisa enyangweni. Rimbalelo ro hetelela ri ya bohiwa ehenhla laha timhandzi ta khumbi ti nga fika ti helela kona. Nakona ku ya betsiwa rimbalelo ra le ndzeni ni ra lehandle ku sahiwa timhandzi le henhla ti ringanana, ku tekiwa byewu byo tsakama byi tsondzela rimbalelo ra le henhla xikan'we na timhandzi kwale henhla ku ri ndlela yo koma leswaku timhandzi ti nga tlhavi vanhu.

4.2.4.2.3. Maendlelo ya lwangu ra yindlu ya timhandzi

Loko khumbi ri herile ku tekiwa mhandzi yo leha yo bumbula yi celeriwa exikarhi ka yindlu yi va yona leyi nga ta khoma lwangu ra yindlu/ tipala. Endzhaku ku tekiwa tipala ti hlanganisiwa hi le ti nga vatliwa hi kona ti ri karhi ti bohiwa hi byewu byo tsakama swi tiya, ti tlhela ti khotsiwanyana le tinhlokweni ta tona ti boheleriwa hi byewu ti endla xinhlungwana. Endzhaku ku tekiwa timbalelo to kwamuleriwa byewu no tlhela ti pandziwa hi le xikarhi hi sungula laha lwangu ra yindlu ri sungulaka kona hi famba hi betsa timbalelo leti ehenhla ka tipala, ti famba endzeni ni le handle hi ri karhi hi tiyisa hi byewu ku kondza hi ya boxa emakumu hi hlanganisa rimbalelo.

Kutani hi teka rin'wana rimbalelo hi sungula rimbalelo ra le xikarhi ri betsiwa endzeni ni le handle ri kondza ri ya hlanganisa. Hi ta endlisa sweswo na le ka timbalelo leti landzelaka ku kondza hi ya fika exinhlungwanini hi ri karhi hi tiyisa hi byewu byo tsakama. Malwangu ya vona a ku ri yo koma swinene, ku sivela swiharhi leswikulu ku nghena etindlwini ta vona. Ku endlela leswaku lwangu ra yindlu ri ta tiya Vatsonga vakhale a va tlhela va lava timhandzi to bumbula va ti celela etlhelo ka khumbi ti tshaga lwangu ti rhendzela yindlu. Leswi swi seketela hi Mhinga (2012 :31) loko a ku: "Ku endlela leswaku lwangu ra yindlu ri ta tiya Vatsonga a va aka tindlu ta vona va ti vekela tiphuphu (supporting poles) ta mitsandze, man'wana malwangu ya tindlu a ya sungula ya xoxeriwa tinhlanga leswaku ya ta tiya , tinhlanga leti a ti xoxeriwa ti ri karhi ti famba ti tsondzeriwa hi byewu eka timbalelo leti nga sungula ti betsa lwangu leswaku ku va silini

ya kona". Mhinga (2012:32) u tlhela a ku : Lwangu ra yindlu ya nsati lonkulu na ya wanuna wa muti a ti xaxametiwa tinhlanga endzeni ka tona. Sweswi tinhlanga ti siviwile hi silingi.

Handle ka maendlelo lawa yo xoxela tinhlanga. Vatsonga a va tlhela va ri ni maendlelo yan'wana lawa a va ya tirhisa ku endla tisilingi ta vona hi ncindzu na tinhlanga .

4.2.4.2.4. Malukelo ya makenya

Muluki wa makenya u tirhisa byanyi byi ri byoxe handle ka byewu, kokwana Man'ayisi u hlamusela leswaku ku tirhisiwa byanyi bya xirijaguluve ku luka makenya, makenya a ya ta lukiwa ya ri karhi ya songiwa, muluki a tshame ehansi a nava milenge a ta ko ta ku luka. U luka makenya ya tala ku pima ku fulela yindlu hinkwayo loko ya nga ringani a nga phuphutela byin'wana byanyi a luka byi kondza byi ringana ku fulela yindlu.

Mufuleri wa yindlu u fanele ku sungula ku tsondzela makenya ya yindlu ehansi laha timbalelo ti sungulaka kona, a boha hi byewu a ri karhi a rhendzela yindlu a famba hi timbalelo ku kondza ya fika exinhlungwanini, le ku nga fika ku khotsiwa tipala, ti petsiwa nyana ti tsondzeriwa hi byewu ku endla xitlowani. Loko a fika exitlowanini u fika a tsondzela makenya a vuyavuyisa ko hlayanyana leswaku hambu mpfula yi na yi nga pfuti hi le xihlungwanini. Eku heteleleni ku tekiwa byewu byo tsakama lebyi nga lovekiwa ku bohiwa kwale henhla swi tiya swinene, leswaku swi nga hahluki hambu ku ba moya wa matimba, loko yindlu yi herile ku fuleriwa. Kokwana Man'ayisi u ri a ku sele ntirho wa vavasati wo phama khumbi, ku chuchuta, ku chaya ehansi, ku sindza hi misava na vulongo.

4.2.4.2.5. Swilaveko loko ku phamiwa khumbi ra yindlu

- (a) Misava ya tshuka
- (b) Mati
- (c) Vulongo bya tihomu

Kokwana Ntolovela va hlamusela leswaku muphami wa yindlu u fanele a sungula a cela misava ya tshuka a hlengeletela yi kondza yi tala swinene, loko yi tele a nusa leyi a lavaka ku yi tirhisa a yi phuphutela hi mati yi etlela yi olova. Kutani ni mixo a nusa vulongo byo tsakama bya tihomu a dzuva misava a ri karhi a hlanganisela na vulongo yi tiyanyana leswaku a ta sungula a famba a pfala timbhovo leti nga tshukaka ti sala loko ku xoxeriwa timhandzi to lala, a kondza a hlanganisa khumbi hinkwaro.

Loko misava yi khomanile na timhandzi no va yi phomile, timbhovo ti pfalekile hi kona a nga tlhelaka a dzuva yin'wana a pfanganyisa na vulongo yi tiya nakambe a famba a mharhekela ehenhla ka timhandzi a ri karhi a lunghisela hi mati a kondza a hlanguyisa yindlu. Kokwana Tolovela u hlamusela leswaku muphami wa yindlu u ta endla ntirho lowu endzeni ni le handle ka yindlu. Loko se misava yi khomanile na timhandzi yi omile, muphami wa yindlu u ta dzuva yin'wana yo ka yi nga tiyangi swinene a hlanganisa na vulongo bya tihomu leswaku swi ta tiya, a tlhela a phama endzeni ni le handle a ri karhi a ringanansela hi ku tirhisa voko na mati.

Endlelo leri ro phama va ri i ku vuyeta. Kokwana Tolovela u hlamusela leswaku ku phama yindlu swi nga endliwa kanharhu, misava ya kona yi ri karhi yi vevukisiwa no hlanganiseriwa na vulongo bya tihomu, naswona ntirho lowu wu ta endliwa endzeni ni lehandle ka yindlu. Eku heteleni muphami u ta lava misava ya tshuka yo basa yi dzuviwa hi mati yi vevukiwa swinene muphami a tirhisa xitlakati / lapi ku chuchutsa yindlu. Nawona ntirho lowu wu ta endliwa endzeni ni le handle ka tindlu, loko ntirho wo chuchutsa wu herile, a ku ta sunguriwa ku rhwaleriwa misava ya tshuka yi cheleteriswa endzeni ka yindlu yi ri karhi yi hangalaseriwa yi ringana leswaku yi ta gandliwa yi endla xilebe hi xichayi.

Loko misava yi ringanile laha hansi, a ku laviwa mati ya phuphuteriwa ku ri karhi ku chayiwa hi xichayo leswaku yi gandleka laha hansi a kondza a hlanguyisa yindlu. Loko ntirho wo chaya wu herile a ku laviwa yin'wana misava ya tshuka yi cheleteriwanyana exikarhi ka yindlu yi tlakukanyana xi va xirhendzevutana xintsongo leswaku va ta endla xitiko.

Xitiko na xona a xi chayiwa xi vumbeteriwa xiva kahle, hi kona va nga ta sungula ntirho wo sindza laha hansi. Kasi loko ku sindziwa ehansi. ku sunguriwa ku phuphuteriwa misava ya tshuka yi tlela yi olova, ni mixo ku laviwa vulongo bya tihomu ku pfuviwa misava yi pfanganyiseriwa na misava yi tiyanyana. Musindzi u sungula empfungwe ka yindlu a sindza a kondza a ya fika enyangweni. Ku sindza ehansi swa vuyetiwa na swona ku fana na ku phama.

Loko misava yo sindza ro sungula yi omile, ku vuyeta ra vumbirhi musindzi wa yindlu u dzuva yin'wana misava a hlanganisela na vulongo yi vevukanyana a tlhela a sindza a sukela kwale mpfungwe a ya fika enyangweni. Maendlelo lawa a nga ma endla ku fika kanharhu a ri karhi a vumbetela na xitiko. Loko misava yo sindza yi omile hi kona a nga ta rhwalela misava ya ntima emagoveni yo rhidela hi yona.

4.2.4.2.6. Swilaveko swo a rhidela yindlu

- (a) Misava ya ntima
- (b) Vulongo
- (c) Xirhidelo
- (d) Mati
- (e) Nkukulu wa xiwhayi

Kokwana u hlamusela leswaku ku rheleriwa enambyeni ku ya laviwa maribye yo rhetela yo ringana ku khomeka hi voko, ku ta rhideriwa hi wona ya ta kondza ya tolovela ku va swirhidelo.

Swirhidelo

Murhideli wa yindlu u sungula a phuphutela misava ya ntima hi mati yi olova, a yi dzhuva a hlanganyisela na vulongo bya tihomu yi vevukanyana, a sungula empfungwe a sindza hi ndhawu yintsongo, loko ku phomile a kukula hi nkukulu wa xiwhayi ku hunguta swiribyani ehansi leswaku a ta kota ku khisama a rhidela a nga gogonyiwi hi swiribyana.

Kutani a teka mati matsongo na xirhidelo a khisama a sungula ku rhidela, a ri karhi a phuphutela mati switsongo swi ta saseka.

U ta endlisa sweswo a sindza hi kutsongo, a kukula, a rhidela a kondza a ya fika enyangweni laha a nga ta ya heta kona. Loko misava yo rhidela yi omile, ku laviwa yin'wana ya ntima yi dzhuviwa yi hlanganisiwa na vulongo yi vevuka swinene, kutani hi lapi va koropa kwala henhla va nga rhidela kona leswaku swi ta tiya no saseka hi nga se sungula ku sindza hi vulongo, hi kona muphami a nga ta lava misava ya mihlovohlovo a sungula ku tsalatsala yindlu ya yena, leswaku misava yo tsalatsala yi nga thyakisi laha a nga ta va a sindzile hi vulongo. Maendlelo lawa va ri i ku tsema yindlu hi ririmi ra khale. Mhinga (2012:31) u seketela maendlelo lawa loko a ku:

Vatsonga i rixaka rin'wana leri a ri landzelela endlelo ra va kokwana wa rona. Tindlu ta vona a ti akiwa ti tlhela ti sasekisiwa hi tinxakaxaka to hambanahambana ta vumba ti tsalatsariwa ku humesa swivumbeko swo hambanahambana leswi tirhiseriwaka mihlovo yo hambanahambana. Mihlovo leyi a yi tirhisiwa ni le

ndzeni ka yindlu. Leswi hi swi vulaku ku chuchutsa tindlu hi Xitsonga.

Loko ntirho wa ku tsalatsala wu herile hi kona ku nga ta sindziwa hi vulongo byo tsakama byo tihomu. Musindzi u pfuka na mixo a ya lava vulongo etshangeni, a fika a byi dzhuva hi mati byi vevukanyana, kutani a sungula ku sindza empfungwe ka yindlu a ri karhi a tlhela hi xindzhaku a kondza a ya fika enyangweni a ri karhi a ba makholo kumbe a ba xiphaswana.

4.2.4.2.7 Swilaveko loko ku endliwa rigogo

Rigogo i rivanti ro endliwa hi dzovo ra homu na tinhlanga. Swilaveko swa ku endla rigogo hi leswi landzelaka:

- (a) Tinhlanga ta nambu
- (b) Dzovo ra homu
- (c) Banga
- (d) Mukwana
- (e) Ntlhavo

Makumelo ya tinhlanga to endla rivanti ya fana na makutlelo ya tinhlanga to jumela. Kambe leto luka sangu, ku tsemiwa leto bumbula ntsena leti nga tlhela ti khuculeriwa mavivi ti basa. Dzovo ri sungula ri lovekiwa ematini ri olova, kutani hi mukwana va pandzelela ri va tingoti to lala to ko ta ku tirheka leti nga ta tirha exikarhi ka rivanti.

Muluki wa rigogo u sungula a ndlalela tinhlanga to koma ti ya etlhelo ku fikela laha a lavaka leswaku rivanti ra yena ri anama ku fikela kona.

Endzhaku a teka leto leha a ti yimisa ti hingakanya leto koma a ri karhi a teka tingoti ta madzovo leto pandzeleriwa a boha rihlanga ra le ndzeni ni ra le handle sweswo a kondza a ya fika e makumu ka rivanti. Swi ta endlisa sweswo a ri karhi a vekela tinhlanga to yima ti famba hi tilayeni a boha hi madzovo rivanti ri kondza ri hela. Loko muluki wa rivanti a hetile u teka banga a tsemelela emakumu ka rigogo swi ringana, kutani a teka mukwana a pandza dzovo ra xiphepherhele, leri a nga ta ri rhungelele hi

ntlhelo. Vatsonga vakhale a va ri na maendlelo mambirhi yo vekela tivanti ta vona, Laha a va ri na maendleo yo pfala no yo susumeta rivanti ri famba na khumbi kunene. Eka mavekelelo yo susumeta kunene rigogo, a va sungula va celela timhandzi timbirhi to koma to kwamuriwa byewu, hi matlhelo mambirhi enyangweni ti ta kota ku tsega rivanti leswaku ri nga weli ehansi loko ri pfala no pfula, hi kona a ta vekela rivanti ra kona.

Rivanti ra tinhlanga, mapfulelo na mapfalelo ya rona

Kasi laha ka maendlelo lawa ya ku pfula na ku pfala a ku tekiwa mhandzi yin'we ya nxanatsi yo kwamuleriwa mahanti, yo leha ku ringana na timhandzi timbirhi ta nyangwa, yi celeriwa hi le ndzeni yi celeriwa hi tlhelo rin'we ntsena ku ya hi ku vona leswaku rivanti ri fanele ku pfulela kwihi. Endzhaku va teka byewu byo tsakama va pandza byi lalanyana va famba va boha rivanti na mhadzi ya lendzeni ehenhla, exikarhi na le hansi swi tiya swinene, leswaku loko hi pfula kumbe ku pfala ri nga wi. Timbanti leti loko ti vekeriwile a va dzuva vulongo bya tihomu va sindza rivanti leswaku ri pfaleka timbhovo leswaku ritshuri, swilumi swo fana na swipame ,tisukumbela, mapume na swin'wana swi nga ngheni.

4.2.4.2.8. Mugiva

Swilaveko

- (a) Mhandzi yo leha ya nxanatsi yo kwamuriwa byewu
- (b) Byewu

Maendlelo ya mugiva

Ku tsemiwa mhandzi yo leha yo ka yi nga bumbulangi, yi biwa yi kwamuriwa byewu yi boheleriwa endzeni ka yindlu yi lulama na khumbi, yi bohiwa na rimbalelo yi debyanyana hi byewu byo tsakama hala ni hala.

Mugiva

4.2.4.3 Maakelo ya yindlu ya maribye na timhandzi

4.2.4.3.1. Swilaveko

- (a) Maribye yo kula ku ringanela
- (b) Timhandzi, to bumbula
- (c) Mati
- (d) Misava ya tshuka

Muaki u sungula a tsema timhandzi ta nxanatsi to bumbulanyana, a hlengeleta maribye ya tala ku ringana yindlu leyi a lavaka ku aka yona. Maribye hi xitalo munhu a ta tshuka a ya kuma eswinkobyanini ni le ka tindhawu tin'wana. Kokwana Khazamula u hlamusela leswaku muaki u sungula a tshala xirhendzevutana xa yindlu leyi a lavaka ku yi aka hi nenge ku fana na loko hi lava ku aka yindlu ya timhandzi ntsena. Endzhaku ku ceriwa makhele yo tlhometela timhandzi to bumbula ehenhla ka xirhendzevutana, kambe ya

nga hangalaki ngopfu, kutani a fika a celela timhandzi timbirhi to bumbula a endla rimba. Loko makhele ya lulamisiwile a hoxetela timhandzi a tlhela a gandla swi tiya.

Endzhaku a dzhuva misava ya tshuka a famba a khonetela maribye a ri karhi a vekela misava leswaku yi khoma maribye ya nga wi, u ta endlisa sweswo a ri karhi a rhendzela yindlu ku suka ehansi ku ya fika ehenhla. Loko khumbi ri herile yindlu a yi ta fanela ku sungula yi phamiwa ro sungula ku pfala timhandzi na maribye ni ku endlela leswaku maribye ya nga hidzhimuki loko lwangu ri sungula ku beriwa. Maendlelo ya kona i ku dzuva misava ya tshuka yi tiya yi hlanganisiwa na vulongo, kutani a nusa misava a barheka ehenhla ka maribye na timhandzi a nanela hi le ndzhaku ka xandla a ri karhi lunghisela hi mati ku pfala maribye na timhandzi, ku kondza a rhendzela yindlu hinkwayo endzeni ni le handle leswaku yindlu yi ta tiya.

4.2.4.3.2. Ku belela yindlu ya maribye

Muaki u fanele ku va na tipala leti nga lulamisiwa ti kwamuriwa byewu, no vaveriwa, ti tlhela ti vatliwa leti nga ta ya hlangana hi kona ku endla xitlowani, kasi timbalelo na tona ti fanele ku lulamisiwa ku fana na loko hi lava ku fulela ya timhandzi ntsena, laha na tona ku tsemitwaka ta nxanatsi, ti vaveriwa hi byanyi bya mavivi ti kwamuriwa ti basa, byewu bya kona na byona bya hlayisiwa hikuva byi tlhela byi tirha.

Mubeleri wa lwangu u sungula a celela mhandzi yo bumbula exikarhi ka yindlu hi hala ndzeni yi va leyi nga ta khoma tipala le henhla. Kutani ku sunguriwa ku veketeriwa tipala ti fika ti khigetela ehenhla ka timhandzi ta khumbi leswaku maribye ya nga hidzhimuki ya twa ku tika, sweswosweswo ti kondza ti hlanganyisa lwangu. Loko ti hlanganile na tona ti khotsiwanyana leti nga vatliwa kona ti ta endla xihlungwana, kutani hi tsondzela hi byewu swi tiya swinene. Loko hi hetile ku vekela tipala, hi tlhela hi ya sungula kwale hansi, lwangu ri sungulaka kona hi betsa timbalelo ti ri karhi ti tiyisiwa hi byewu ku kondza ti ya fika exinhlungwanini. Loko hi fika exinhlungwanini hi tsondzela hi byewu swi tiya. Kutani ku sunguriwa ku lukiwa makenya yo fulela hi wona. Mufuleri wa

yindlu ya maribye u fanele ku va na vukheta ngopfungopfu lomu a kandziyaka kona loko a yime ehenhla ka yindlu leswaku a nga hidzimuxi maribye.

Makenya

Ku luka makenya

Loko ntirho wa ku luka makenya wu herile, makenya ya fanele ku tsondzeriwa ya sukela eka rimbalelo ro sungula ehansi ku kondza ya ya fika exihlungwanini laha ya nga ta fika ya tsondzeriwa ya vuyavuyisiwa ku sivela mati leswaku ya nga ngheni hi le henhla ka xona hi mikarhi ya timpfula. Loko yindlu yi herile ku fuleriwa yi nga tlhela yi phamiwa ku vuyetiwa ravumbirhi na ravunharhu hi misava ya tshuka leyi nga hlanganisiwa na vulongo endzeni ni le handle misava yi ri karhi yi vevukisiwanyana.

Ku lulamisa ehansi hi sungula hi cheletela misava ya tshuka ehansi, hi ri karhi hi hangalaselela yindlu yi ringanana. Kutani hi lava mati hi phuphutela leswaku misava yi khomana, kutani hi lava misava ya tshuka nakambe hi yi dzhuva hi hlanganisela na vulongo yi tiya swinene. Kutani hi teka misava hi famba hi barhekela ehansi hi sukela empfungwe hi karhi hi lunghisela hi le ndzhaku ka xandla/ xibakele hi ri karhi hi tirhisa mati leswaku misava yi nga namuki na xandla. Maendlelo lawa ya vuriwa ku nanela yindlu ehansi. Loko ku nanela swi herile hi nga swi tshika masiku mambirhi swi phoma hi kona hi nga ta tlhela hi lava misava yin'wana ya tshuka yo pfanganyisiwa na vulongo hi sindza hi vuyeta, hi nga tlhela hi yi vuyeta ravunharhu misava ya kona yi ri karhi yi vevukisiwanyana. Hi ku famba ka mikarhi ni ku cinca ka swilo Vatsonga vakhale a va nga ha endli switiko eka tiyindlu ta vona to etlela eka tona, kambe a va ti endlela mubedzwa.

4.2.4.4 Nturuka

Nturuka hi rin'wana rixaka ra tindlu ta vatsonga laha a va hlayisela kona mavele ni timbewu tin'wana ta vona.

4.2.4.4.1. Swilaveko loko ku endliwa nturuka

- (a) Timhandzi ta nxanatsi to leha
- (b) Timhandzi ta swiphandzi to leha
- (c) Timhandzi to lala to nanekela
- (d) Byewu
- (e) Timbalelo
- (f) Byanyi
- (i) Timhandzi

Makumele ya timhandzi ta nturuka ya fana swinene na makumelo ya timhandzi ta loko munhu a lava ku aka tindlu letin'wana hikuva na tona ku tsemiwa ta nxanatsi enhoveni hi beyila ti vaveriwa no kwamuriwa byewu, swo hambana ntsena hikuva eka nturuka byewu ku susiwa/ kwamuriwa leta swiphandzi na leti nga ta yimisiwa kunene kambe leto lala to nanekela a ti susiwi. Byewu bya kona na byona bya hlayisiwa emisinyeni hikuva byi tlhela byi tirha na byona.

Switirhisiwa leswi a swi fana makumelo ya swona na lomu swi kumekaka kona. Timbalelo tona a ti tsemiwa no tirhiwa ku fana, hambani makutlelo na malukelo ya makenya ya fana.

4.2.4.4.2. Maakelo ya nturuka

Muaki wa nturuka u sungula a tshala xirhendzevutana lexikulu. Endzhaku ku ceriwa magoji/ khele yo enta. Ku tekiwa timhandzi to leha ta swiphandzi ti celeriwa, ku laviwa

to lala ti famba ti xoxela khumbi. Loko swi herile exikarhi ka yindlu leyi a ku tlhela ku tshariwa xirhendzevutana xo ringana nturuka lowu va lavaka ku wu endla. Laha na kona a ku ta ceriwa magoji / khele ya ku ringana nturuka ku hoxeteriwa timhandzi ta swiphandzi ta nxanatsi to kwamuleriwa. Le swiphandzi swi fikaka kona a va teka leto bumbula va hingakanya hi tona ro sungula swi tiya va petsa rimbalelo ra le hansi hi kona va nga ta teka leto yima kwale henhla va famba va tlhomela endzeni ka rimbalelo ra kona, va ri karhi va siya nyangwa yo nghena hi yona. Nturuka a wu ri na tinyangwa timbirhi, wa yindlu leyi nga ta fuleriwa na wa nturuka endzeni ka yindlu. Nturuka a wu xoxeriwa hi timhandzi to kwamuleriwa byewu leswaku wu ta teka nkarhi wo leha. Loko va hetile ku xoxela timhandzi to kwamuleriwa, a va petsa rimbalelo ra le xikarhi va hetelela va tlhela va koma hi byewu byo tsakama, va saha / tsema timhandzi ti ringanana kwale henhla.

Nturuka a wu va endzeni ka yindlu leyi nga akiwa. Endzeni ka yindlu exikarhi a ku sala ndhawu. Mafulelelo ya yindlu ya nturuka a ya fana na ya tindlu tin'wana, lama a ya tirhisa tipala, timbalelo, byewu na byanyi bya makenya.

Tani hileswi tindlu ta khale a ku tele ta xirhendzevutana. Muhlamuseri u kombisa leswaku masungulo yo tala ya muako un'wana ni un'wana aku sungula ku tsariwa xirhendzevutana hi nenge, munhu a ri karhi a pima makulele ya yindlu leyi a lavaka yona.

Endzhaku ko tsala xirhendzevutani muaki a ta cela magoji ya ntlhanu na rin'we yo entanyana. Loko a hetile a hoxetela timhandzi ta swiphandzi ta ntlhanu na yin'we a paletela a gandla swi tiya, leto ka ti nga lehangji. Endzhaku hi famba hi cela magoji etlhelo ka timhandzi ta swiphandzi ku kondza ti fika khume na ntlhanu na tinharhu/khume nhungu, na tona ti hoxeteriwa emagojini xikan'we na ta swiphandze ti yimisiwa kambe ta swiphandze ti koma ku leha letin'wana.

Endzhaku ku tekiwa timhandzi tinharhu to bumbula, ti hingakanyiwa eka leta swiphandze ku tekiwa timhandzi to lala ku ndlaleriwa hi tona etshakweni ku pfaleka ku nga sali na mbhovo exikarhi. Kutani hi teka timbalelo hi betsa hi le hansi leswaku timbalelo ti khoma swiphandze xikan'we na timhandzi to yima.

Kasi muhlamuseri u vula leswaku eka khumbi ra nturuka ku xoxeriwa timhandzi to lala ematlhelo hi rirhendzela ku nga sali mbhovo ri kondza ri hlangana. Kutani ku betsiwa rimbalelo ra le xikarhi hi byewu lebyo tsakama swi tiya swinene. Ku kondza rihlanganyisa nturuka. Endzhaku hi betsa rimbalelo ravunharhu ro hetelela ehenhla ku tiyisa timhandzi leti nga xoxeriwa xikan'we na letiya to mbumbula hi nga ti hoxa emagojini. Kutani loko hi hetile ku betsa hi teka byanyi hi ndlalela ka timhandzi to lala leti nga ndlalela etshakwini leswaku mavele hambi timhandzi to tshuka ti hlekahleka ya nga weli ehansi.

Makumelo ya tipala ta nturuka ya fana na makumelo ya tipala to fulela malwangu lamaan'wana, laha ku tirhisiwaka ta nsinya wa nxanatsi ti vaveriwa hi byanyi no kwamuleriwa byewu swi basa.

4.2.4.4.3. Mafulelelo ya nturuka

Muhlamuseri u kombisa leswaku va sungula ku vekiwa tipala ehenhla, kutani va ti hlanganisa hi tinhloko lomu ti nga vatliwa hi kona hi byewu byo tsakama va boha swi tiya swinene. Endzhaku ku tekiwa timbalelo leto vaveriwa no kwamuriwa byewu ti tlhela tipandziwa hi le xikarhi ti ya sungula ehansi ka lwangu ti ri karhi ti betsiwa ti bohiwa na pala swi tiya ku kondza timbalelo ti ya fika exihlungwaneni.

Loko ku betsa swi fike makumu, hi kona va nga ta lava makenya yo fulela hi wona. Loko makenya ya herile ku lukiwa, va sungula erimbalelweni ra le hansi ku tsondzela kutani va tiyisa laha va nga sungula ku tsondzela kona hi byewu. Kutani makenya ya fambisiwa ehenhla ka rimbalelo rin'wana ni rin'wana, ku kondza ya ya fika exihlungwanini laha va nga ta fika va tsondzela tipala hi makenya va tiyisa hi ku boha hi byewu leswaku swi nga pfuti, swi nga borisa mbewu.

Loko nturuka wu herile ku akiwa no fuleriwa ku laviwa swimhandzani swo kwamuriwa byewu swo koma, ku endliwa nyangwa hi swona hi ku swi xoxela swi khoma hi rimbalelo ra le hansi na ra le xikarhi, kambe swona a swi betsiwi swo tlhometeriwa kunene leswaku loko hi lava ku pfula ho hlomulela kunene, kasi na ku tlhela hi pfala hi xoxela kunene. Nturuka a wu phamiwi.

4.2.4.5 Dulu

4.2.4.5.1 Maakelo ya dudu

Madulu ya Vatsonga vakhale na wona a ya akiwa hi switirhisiwa leswi a swi kumiwa swi huma eka ntumbuluko handle ko xava. Dulu a ku ri muako wuntsongo lowu a wu ri na xihlawulekiso xa wona. Muaki wa dudu a fanele a sungula a ya tsema timhandzi to bumbula na to lala, swiphandzi a tsema timbalelo, byewu a kutla na byanyi. Loko switirhisiwa swi kumekile hi kona a ta tsala dudu ra yena, tani hi masungulelo ya muako leyin'wana ya vona. Vatsonga a va ri na ntolovelo wo tsala xirhendzevutana hi nenge ku kombisa laha muako va lavaka leswaku wu ta hi kona.

Dulu

Muhamuseri u kombisa leswaku a va endlisa sweswi va tsala hi nenge, kutani va sungula va cela makhele yo celela timhandzi. Kokwana Khazamula va kombisa leswaku a va tala ku cela nhungu wa magoji. Loko va hetile ku celela timhandzi a va tlhela va lava timhandzi to bumbula ta swiphandze to koma eka leto leha. Kutani va teka tin'wana to bumbula, kambe va hingakanya ehenhla ka swiphandzi. Kutani va teka timbalelo na byewu va betsa rimbalelo ra le hansa va ri karhi va khoma timhandzi to yima na swiphandzi va boha hi byewu leswaku swi ta tiya. Loko va hlanganisile va xoxela timhandzi leto lala exikarhi ka leto bumbula va tlhela va boha rimbalelo ra le xikarhi na

ro hetelela ra le henhla, va hetelela vakoma le henhla hi byewu leswaku swi ta tiya swinene.

Loko ntirho wo koma wu herile va xoxela timhandzi to lala etshakwini ra dulu leswaku va ta kota ku tlhela va ndlalela hi byanyi leswaku mavele na timbewu tin'wana swi nga wi. Madulu ku fana na tindlu ya endleriwa malwangu no fuleriwa hi makenya swi tiya ku sivela leswaku timbewu na swirimiwa swin'wana swi nga tsakami. Endzhaku ko fulela, dulu a ri ta endleriwa rivanti ra swimhandzani swo koma leswi a swi nga ta betsiwa kambe a swi to xoxeriwa kunene exikarhi ka rimbalelo ra le xikarhi na ra le henhla. Madulu a ya hambanile na mituruka hikuva wona loko ya hete ku akiwa a ya tlhela ya phamiwa makhumbi hi misava ya tshuka.

4.2.4.6 Xitendze

Handle ka madulu na mituruka Vatsonga vakhale a va ri na miako yo fana na switendze. Leyi na yona a yi akiwa hi switirhisiwa swo huma eka ntumbuluko swo fana na timhandzi, byewu, timbalelo, tipala na byanyi byo fulela hi byona. Kokwana Khazamula va hlamusela leswaku xitendze a xi nga ri na ntirho wo tala ku endla xona, a xo lava timhandzi ta nhungu kumbe khume to ko ta ku khoma lwangu.

4.2.4.6.1. Swilaveko

- (a) Byanyi
- (b) Byewu
- (c) Timbalelo
- (d) Timhandzi ta swiphandzi

4.2.4.6.2. Maendlelo ya xitendze

Muaki wa xitendze u sungula a tsala xirhendzevutana a ringanisa ku kula ka xitendze lexi a lavaka xona. Endzhaku ehenhla ka xirhendzevutani a famba a cela makhele ku

nga makhele ya nhungu kumbe khume ya enta swinene leswaku loko a shoxa timhandzi a paletela swi ta tiya hikuva ti ya rhwala lwangu. Loko a celerile a lava mhandzi yo bumbulanyana leyi nga celeriwa exikarhi ka leta khume yo khoma tipala leti nga ta endla lwangu ra xitendze. Ku fana na loko ku fuleriwa malwangu laman'wana tipala a ti ta bohiwa hi byewu leti hlanganaka kona. Endzhaku ti betsiwa hi timbalelo na byewu ku suka ehansi ka lwangu ku kondza ku ya fika exihlungwanini le tipala ti nga hlangana kona.

Xitendze

Loko xitendze xi herile ku betsiwa hi timbalelo a ku lukiwa makenya hi byanyi lebyi nga sungula byi phuphuteriwa leswaku byi nga tshoveleleki, lawa na wona a ya ta tsondzeriwa ku suka eka rimbalelo ra le hansi ku ya fika exihlungwaneni laha a va ta fika va tsondzela makenya ko hlayanyana leswaku lwangu ri nga pfuti, va tlhela va tiyisa hi byewu va boha makenya na timbalelo leswaku hambu moya wu ba swi nga hahluki. Exikarhi ka muako lowu ehansi a ku tekiwa byanyi ku lukiwa xitendze byi ri karhi byi vumba nchumu wonge i tandza hi xivumbeko, va ri karhi va khotsa hi byanyi xi kondza xi ya hela, laha va hetelelaka kona a va boha hi ngoti leswaku xi nga phurumuki kumbe ku tlhantlheka loko xi ri karhi xi tirha. Loko va hetile ku aka xitendze a va tlhela va teka timhandzi ta tsevu to ka ti nga bumbulangi ngopfu to koma, ti tlhela ti kwamuriwa byewu, va ti celela exikarhi ka lwangu leri nga fuleriwa leswaku ri ta khoma xitendze,

hala matlhelo ka xona loko va celerile a va tlhela va xi betsa hi timbalelo hala hansi, exikarhi na le henhla va tiyisisa hi byewu. Loko va nga lavi ku tirhisa xitendze a va vumba yinkho/ mbita leyikulu va veka yona kwala xikarhi ka muako lowo fuleriwa yi yimela xitendze.

4.2.4.7 Xivava

Xivava i ndhawu leyi Vatsonga vakhale a va wisela eka yona, leyi na yona a yi endliwa hi switirhisiwa swo huma eka ntumbuluko. Vatsonga vakhale a va ri na tinxaka tinharhu ta swivava. A va ri na xivava xa timhandzi to yimisiwa, xo endliwa hi timhandzi na tinhlanga na xivava xa timhandzi to hingakanyiwa.

Xivava

Swilaveko loko ku endliwa swivava

- (a) Timhandzi to bumbula na to lala
- (b) Timbalelo
- (c) Byewu
- (d) Misava
- (e) Xichayi
- (f) Xirhidelo
- (g) Vulongo bya tihomu na mati

Loko Vatsonga vakhale va lava ku aka swivava swa vona a va sungula va kuma switirhisiwa leswi enhoveni handle ko xava. Loko va hlengeletile a va fika va tsala xirhendzevutana tani hi ntolovelo ni muxaka wa tindlu leti a va aka tona. Kutani va famba va cela makhele ehenhla ka xona lomu a va ta hoxetela timhandzi to bumbula. Timhandzi to bumbula timbirhi a va ta tlhela va ya ti celela enyangweni ti langutana laha a va ta ya endla nyangwa ya vona kona. Loko va heta ku celela timhandzi a va sungula ku betsa rimbalelo ra le ndzeni ku sukela ehansi ku kondza va ya fika enyangweni ya xivava, kutani va famba va xoxela timhandzi to lala ku sukela enyangweni va hlanganyisa xivava. Loko va hlanganyisile a va humela ehandle ka xivava va boha rimbalelo ra le hansi va ri karhi va tiyisa hi byewu lebyo tsakama swi tiya swinene.

Loko rimbalelo ra le handle ri fike emakumu a va ta sungula ku boha rimbalelo ra le xikarhi, endzeni ni le handle na swona va ri karhi va tiyisa hi byewu byo tsakama. Rimbalelo ro hetelela a va ta ya ri boha ehenhla laha na kona a va ta boha endzeni ni le handle, va hetelela va tsema timhandzi le henhla ti ringanana va tlhela va koma hi byewu swi tiya. Kasi handle ka xivava xo endliwa hi timhandzi ntsena a va tlhela va ri na xo endliwa hi timhandzi na tinhlanga, laha na kona ematshanweni yo xoxela timhandzi to lala, a ku xoxeriwa tinhlanga exikarhi ka timhandzi to bumbula va tlhela va betsa rimbalelo ehansi, exikarhi ni le henhla va tiyisa hi byewu byo tsakama.

Maendlelo ya xivava xo hingakanya timhandzi ya hambanile swintsongo na maendlelo lamambirhi ya ha ku boxiwaka laha henhla, hikuva eka lawa ku celeriwa timhandzi ehenhla ka xirhendzevutana kambe tona ti famba hi timbirhimbirhi endzeni ni le handle ku kondza ti ya fika enyangweni ya xivava, laha na kona ku nga celeriwa timhandzi timbirhi to bumbula ti langutana ti endla rimba. Xivava xa muxaka lowu a xi betsiwi hikuva timhandzi letiya ti nga celeriwa hi timbirhimbirhi ti va ti fambe kusuhi na kusuhi ku kota ku khoma timhandzi kumbe tihunyi leti nga ta hingakanyiwa exikarhi. Ku endla xivava a swi nga ri na ntirho wo tala hikuva a xi nga fuleriwi hambi ku phamiwa khumbi hi misava ku fana na miako leyi n'wana. Oxford South African School Dictionary (2006:143), yi hlamusela xivava hi ndlela leyi: An open space without a roof, inside a building or between a building.

Swivava a swi cheleteriswa misava laha hansi swi endleriwa switiko exikarhi laha a ku ta tshiveriwa ndzilo kona, swi chanyiwa , swi sindziwa hi misava ya tshuka no rhideriwa hi misava ya ntima hi xirhidelo, yi tlhela yi sindziwa hi vulongo bya tihomu ku fana na tindlu tinene.

4.2.4.8 Xihahlu

Xihahlu na xona i rixaka rin'wana ra miako yo Vatsonga vakhale lexi na xona a xi akiwa hi ku tirhisa switirhisiwa swo huma eka ntumbuluko swo fana na timhandzi, byewu, timbalelo na byanyi. Kowana Risimati va hlamusela leswaku muaki wa xihahlu a fanele ku sungula a kuma switirhisiwa leswi enhoveni hi kona a ta vuya a sungula ku aka xihahlu. A fanele a kuma na timhandzi ta khumembirhi to leha ta swiphandzi ta nsinya wa nxanatsi leti na tona ti nga tlhela ti vaveriwa, ti kwamuriwa byewu ti basa. Kasi maendlelo lawa ya ta va tano ni le makumelweni ya timbalelo, laha a nga tlhelaka a va na byanyi byo luka makenya hi byona.

4.2.4.8.1. Maakelo ya xihahlu

Muaki wa xihahlu u sungula a cela makhele ya khumembirhi ya entanyana leswaku timhandzi leti nga ta hoxeteriwa emakheleni ti ta tiya loko ti gandiwa hi misava. Loko makhele ya lulamisiwile ku ya hoxeteriwa timhandzi ta swiphandzi hi yin'weyin'we ti ri karhi ti gandliwa ti tiya. Endzhaku u teka timhandzi ta tsevu to bumulanyana a ti hingakanyela eka leta swiphandzi, loko a heta a teka leto lala to ka ti nga kwamuleriwangi byewu a nanekela kwale henhla etshakweni ra xihahlu. Loko a hetile u teka rimbalelo a boha timhandzi ta swiphandzi na leto nanekela hi byewu byo tsakama swi tiya, a tlhela a boha rimbalelo ra le xikarhi na ro hetelela a koma le henhla. Kutani a saha timhandzi kwale henhla ti ringanana.

xihahlu

4.2.4.8.2. Mafulelelo ya xihahlu

Swilaveko

- (a) Tipala
- (b) Byewu
- (c) Timbalelo
- (d) Byanyi

Mufuleri wa xihahlu u sungula a teka tipala a ti hlanganisa hi tinhloko hi hala ku nga vatliwa a boha hi byewu swi tiya swinene. Endzhaku a teka timbalelo to betsa a sungula ku betsa, a sungula ehansi ka lwangu ku ya fika exinhlungwanini a ri karhi a boha hi byewu swi tiya. Naswona loko a fika exihlungwanini u tsondzela byewu a vuyavuyisa leswaku swi ta tiya. Loko a heta ku betsa timbalelo u phuphutela byanyi leswaku a ta luka makenya, ku ringana xihahlu lexi a lavaka ku fulela xona. Loko ya herile ku lukiwa u famba a ya tsondzela ehenhla ka timbalelo a ri karhi a lulama na tona ku kondza a ya fika exinhlungwanini a tsondzela hi makenya a vuyavuyisa leswaku mati ya nga ngheni loko ku na timpfula a tlhela a tiyisa hi byewu.

4.2.5 Mkhaviselo ya tindlu

Xana a ti khavisiwa njhani tindlu ta vona na kona a ti sasekile xana?

Muhlamuri	Nhlokomhaka ya 1: Makhaviselo	Nhlokomhaka ya 2: Masasekelo
1	A va khavisa hi vumba bya tinxaka-nxaka na ku tsalatsala hi misava ya mihlovohlovo	A ti sasekile swinene hikuva a ti khavisiwa endzeni na le handle
2	A ti khavisiwa makhumbi hi ku sungula tiphamiwa hi misava yo tshwuka leyo hlanganisiwa na vulongo. Va tlhela va chuchuta hi misava yo basa. Va tlhela va tsalatsala tindlu ta vona hi mihlovo yo hambanahambana. A va tsema tindlu hi bulawusele.	A tisasekile swinene.
3	A va khavisa hi misava yo basa, yo tshwuka na ya ntima. A va chuchutsa hi misava ya ntima leyi a va yi chela na vulongo byintsongo. A va ba makholo na swiphaswana laha hansi.	A ti sasekile swinene na kona ti koka na mahlo.
4	Vavasati a va tirhisa mihlovo yo hambana ya misava yo khavisa. A va khavisa hi misava yo tshwuka, ya ntima, ya bulawusele na misava yo basa. A va kandza na nsiti va wu sefa va hlanganisa na misava leyi nga cheriwa na vulongo va khavisa hi yona.	A ti sasekile swinene hikuva a ti ri na matsemele ya vona lawa yo landzelerisa mabandhi ehenhla ka leyo tsema yo tshwuka kumbe ya ntima. A va tlhela va dirowa tinyeleti timbirhi ti langutana swi saseka swinene.
5	A ti khavisiwa hi ku tirhisa misava ya mihlovohlovo. A ti rhangana ti chuchutsiwa endzeni ni le handle, kutani va sungulaka va titsema.	A ti sasekile hikuva a va tirhisa misava ya mihlovohlovo.

6	Vatsonga va khale ava khavisa tindlu ta vona hi ku tirhisa misava ya mihlovohlovo. A va ti ba mabandhi va ti tsalatsala. A va sindza va khavisa na hi vulongo.	A ti sasekile swinene
7	A tikhavisiwa hi misava ya mihlovohlovo yo tshwuka na yo basa, va tsalatsala no ba mabandhi, va tsema endzeni na le handle. Emahlweni ka yindlu a va dirowa tinyeleti timbirhi ti langutana kasi kunwana a va dirowa miravarava hi mihlovoshlovo ya misava.	A ti sasekile swinene hi kuva a va tirhisa misava ya mihlovohlovo.
8	A va khavisa hi mihlovohlovo ya misava ya matshuka ya ntima na yo tshwuka. A va chuchutsa va tsalatsala makhumbi na maguva ya vona.	Tindlu ta Vatsonga ta ndhavuko a ti sasekile swinene.

Nkoka wa xivutiso lexi a ku ri ku twisisa swinene makhaviselo na ku saseka ka tindlu ta Vatsonga va khale. Mbuyelo wa nkambisiso lowu wu hlamusela leswaku tindlu ta xikhale ta Vatsonga a ti khavisiwa hi swilo swo hambanahambana swo fana na: vumba, ku phama hi misava yo tshwuka leyo hlanganisiwa na vulongo, ku chuchuta hi misava yo basa, ku tsalatsala tindlu ta vona hi mihlovo yo hambanahambana, ku tsema tindlu hi bulawusele, ku tsalatsala hi misava ya mihlovohlovo, ku chuchutsa endzeni ni le handle, a va ti ba mabandhi va ti tsalatsala, a va sindza va khavisa na hi vulongo na kona a va chuchutsa va tsalatsala makhumbi na maguva ya vona. Swi tsakisa ngopfu ku vona leswaku mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu hlamusela leswaku hinkwavo lava nga hlamula swivutiso va kombisa leswaku tindlu ta khale ta Vatsonga a ti sasekile swinene. Un'we wa vahlamuri va swivutiso (4), u ri:

Tindlu ta Vatsonga ta xikhale a ti sasekile swinene hikuva a va tirhisa matsemele ya vona yo landzelerisa mabandhi

ehenhla ka lama yo tsema yo tshwuka kumbe ya ntima. A va tlhela va dirowa tinyeleti timbirhi ti langutana swi saseka swinene.

Hi ku komisa, hi nga vula leswaku tindlu ta Vatsonga ta khale a ti sasekile swinene.

Yindlu leyi nga chuchutsiwa yi tlhela yi khavisiwa hi misava ya mihlovohlovo

Yindlu leyi nga akeriwa xiguvana

Vatsonga a va sasekisa tindlu na le ndzeni ka tona hi ku vekela silini. Silini ya ncindzu na tinhlanga a yi nga xoxeriwi kunene ku fana na ya tinhlanga to jumela, kambe a ku tekiwa ncindzu wo pandzeleriwa wu lala wa ha thambanyana wu phijiwa xikan'we na tinhlanga to tsakama wu tsondzeriwa wu sungula eka rimbalelo ra le hansi ra lwangu, wu lulama na rona wu ri karhi wu bohiwa hi tingoti to lukiwa ta swikwenga hi hala ndzeni. Ncindzu a wu ta tsondzeriwa wu famba na timbalelo ku kondza wu ya fika exihlungwanini eka rimbalelo ro hetelela. Kutani va teka xintewani xo lukiwa hi tinxotso xo khavisiwa va xi khubumeta xi pfala xihlungwana le henhla hi le ndzeni ka lwangu va tlhela va rhungelela hi ngoti ya swikwenga swi tiya no saseka.

Silini leyi nga endliwa hi ncindzu ni tinhlanga ta nambu

Nhlayo ya tindlu na vaaki va tona

Xana a ku akiwa tindlu tingani e mutini na kona ta vamani?

Lamuri	Nhlokomhaka ya 1: Nhlayo ya tindlu	Nhlokomhaka ya 2: Vini va tindlu
1	A ku akiwa tindlu to hlaya ku ya hi ku tala ka vanhu emutini.	Wanuna wa muti (xilavelo), vasati va muti, vanhwana (nhanga), majaha (lawu).
2	A swi ya hi ku tala ka vanhu emutini. Kun'wana a ku ri na tinharhu.	
3	A va aka tindlu ta ku ringana vanhu.	
4	A swi ya hi ku tala ka vanhu emutini. Loko ku ri na ntlhanu wa vavanuna a va ta aka ntlhanu wa tindlu hikuva wanuna n'wana na un'wana a ri na yindlu ya yena. Majaha a va ri na yindlu ya vona na tintombhi na tona.	Vini va tindlu a ku ri vavanuna, majaha, tintombhi, vakhalabye na vakhegula.
5	A ku akiwa tindlu to hlaya vanhu lava a va tsama kwala kaya.	

6	A ku akiwa tindlu to ringana vanhu lava a va ri kona kwala kaya. Loko ku ri na ntlhanu wa vavanuna a ti ta humisa sweswo.	A va aka tindlu ta vavanuna, malawu ya majaha, tinhangata tintombhi, yindlu ya mukhalabya na mukhegula.
7	A ku akiwa tindlu to ringana vanhu va muti.	A ku ri na yindlu ya mukhalabye na mukhegulu, na malawu ya majaha na tinhangata tintombhi.
8	A ku akiwa tindlu ku pima vanhu la va nga kona kwala kaya.	

Xikongomelo xa xivutiso lexi a ku ri ku twisisa leswaku muti wun'wana na wun'wana wa Vatsonga a wu ri na tindlu tingani, na leswaku a ti akeriwa va mani. Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu paluxa leswaku muti wun'wana na wun'wana wa Vatsonga a wu ri na tindlu ta ku ringana vanhu va muti wolowo. Va tlhela va tatisa leswaku miti ya Vatsonga a yi hambana swinene. Vahlamuri va swivutiso wa wo sungula, wavumune, wavutsevu na wa vunkombo, va hlamusela leswaku tindlu a ti akeriwa vavanuna, vavasati, majaha, tintombhi, vakhalabye na vakhegula. Loko wanuna a a ri na vavasati va mune, nsati un'wana na un'wana a akeriwa yindlu ya yena, kambe loko wansati a a ri un'we emutini, a tshama na nuna wa yena eka yindlu yin'we. Nakambe majaha hinkwawo a ya etlela eka yindlu yin'we, nakona a swi ri tano na le ka tintombhi. Loko ku ri na mukhalabye na mukhegula, na vona a va ri na yindlu ya vona. Leswi swi kombisa swinene leswaku nhlayo ya tindlu emutini a yi ya hi nhlayo na mitlawa ya vanhu la va a va ri emutini.

4.2.6 Vahlayisi va tindlu ta Vatsonga ta xikhale

Xana tindlu ta Vatsonga ta xikhale a ti hlayisiwa hi vamani?

Muhlamuri	Nhlokomhaka ya 1: Lwangu	Nhlokomhaka ya 2: Khumbi na le hansi
------------------	---------------------------------	---

1	Vavanuna na majaha.	Vavasati na tintombhi.
2	Vavanuna na majaha.	Vavasati na tintombhi.
3	Vavanuna na majaha.	Vavasati na tintombhi.
4	A ti hlayisiwa hi vavanuna.	Vavasati a va hlayisa makhumbi na ku sindza ehansi.
5	Vavanuna na majaha.	Vavasati na tintombhi ava tikukula va tlhela va sindza.
6	Vavanuna na majaha.	Vavasati a va hlayisa makhumbi na ku sindza ehansi.
7	Vini va tona. A ku ri na lava a va langutela malwangu.	Vini va tona. A ku ri na lava a va langutela makhumbi ni le hansi.
8	Vavanuna na majaha.	Vavasati a va hlayisa makhumbi na ku sindza ehansi.

Xivutiso lexi a xi vutisiwa ku kuma nhlamuselo ya mahlayiselo ya tindlu ta Vatsonga. Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku tindlu ta Vatsonga ta xikhale a ti hlayisiwa hi mitlawa mimbirhi ya vanhu va le mutini. Vavanuna na majaha a va hlayisa lwangu ra yindlu, loko vavasati na tintombhi va hlayisa makhumbi na le hansi. Vavanuna na majaha a va vona leswaku lwangu ri tshamisekile. Vavasati na tintombhi a va phama makhumbi na ku sindza ehansi. Lexi nga erivaleni hi leswaku a ku ri na mintirho ya vavanuna na mintirho ya vavasati.

4.2.7 Vanhu lava a va lunghisa yindlu loko yi onhakile

Xana loko ti onhakile a ti lunghisiwa hi mani?

Muhlamuri	Nhlokomhaka ya 1: Vavanuna na majaha	Nhlokomhaka ya 2: Vavasati na tintombhi	Nhlokomhaka ya 3: Tsim
------------------	---	--	-----------------------------------

1	A va lunghisa lwangu loko ri onhakile.	A va lunghisa khumbi loko ri onhakile.	
2	A va lunghisa lwangu loko ri onhakile.	A va lunghisa khumbi loko ri onhakile.	A va sweka byala va rhamba tsima ri ta lunghisa yindlu loko yi onhakile.
3	A va lunghisa lwangu loko ri onhakile.	A va lunghisa khumbi loko ri onhakile.	A va vandzekela swibyalana swa tsima.
4	A va lunghisa lwangu loko ri onhakile.	A va lunghisa laha hansi loko ku onhakile.	
5	Loko ti onhakile lwangu a ti lunghisiwa hi vavanuna.	Vavasati a va phama na ku sindza na ku rhidela laha hansi va tlhela va sindza hi vulongo.	
6	Malwangu a yi ri mitirho ya vavanuna.	Vavasati na vanhwana a va phama.	
7	Vavanuna a va lunghisa lwangu.	Vavasati a va lunghisa loko ku onhakile makhumbi na laha hansi.	
8	A va lunghisa loko yindlu yi onhakile va hahlula va fulela kambe.	A va lunghisa loko yindlu yi onhakile, va sindza no rhidela.	

Xikongomelo xa xivutiso lexi a ku ri ku kuma nhlamuselo ya vanhu lava a va lunghisa tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga loko ti onhakile. Ku lunghisa na ku hlayisa swi hambanile hikuva tindlu leti a ti hlayisiwa a ti nga onhakanga. Mbuyelo wa ndzavisiso ku kombisa leswaku hinkwavo (100%) lava a va hlamula xivutiso lexi va ri loko tindlu ta khale ta Vatsonga ti onhakile, a ti lunghisa hi mitlawa mimbirhi; vavanuna na majaha na vavasati na tintombhi. Vavanuna na majaha a va lunghisa lwangu loko ri onhakile; kasi vavasati na tintombhi a va lunghisa khumbi na le hansi. Vafana a va pfuna vavanuna lavakulu hikuva ku lunghisa malwangu a swi tekiwa ku ri ntirho wa xinuna. Hi ndlela leyi

a va dyondza ku lunghisa tindlu leswaku loko va kurile va ta swi kota ku lunghisa tindlu ta miti ya vona. Leswi a swi ri tano na le ka vanhwanyana. Ku phama, ku sindza hi vulongo na ku rhidela laha hansi a swi tekiwa ku ri ntirho wa vavasati. Wa vumbirhi na wavunharhu va engeterile hi ku hlamusela leswaku van'wana lava a va lunghisa tindlu loko ti onhakile a ku ri tsima. Va hlamusela leswaku loko ntirho wa kona wu tele, vavasati a va sweka byalwa, kutani va rhamba tsima ku ta ta aka. Tsimba i ntlawa wa vanhu va muganga lava taka emutini ku ta pfuna, va khensiwa hi swakudya na byalwa.

Xitlali lexi nga hlakala

4.2.9 Laha a va kuma swa ku lunghisa tindlu loko ti onhakile

Xana a va swi kuma kwihi swa ku lulamisa tindlu leti nga onhaka xana?

Muhlumuri	Nhlokomhaka ya 1: A va swi kuma enhoveni	Nhlokomhaka ya 2: A va tshama na swona emakaya ya vona.
1	A va swi kuma enhoveni kutani va tshama va swi hlaysile kwala mutini	
2	A va tlhela va tsema leswintshwa	Hi xitalo a va tshama na switirhisiwa

	enhoveni	emakaya.
3	A swi kumeka enhoveni handle ko xava.	Vavanuna a va tshama va tseme timhandzi, tipala, timbalelo na byewu emakaya.
4		A va tshama va ri na byanyi; timhandzi, tipala, timbalalelo, byewu, na tipala. Loko va lava ku byi tirhisa a vo teka kwala kaya.
5	A va tsema enhoveni.	Va tshama va tihlayisele swona emindyangwini ya vona. Loko va lava ku tirhisa a vo swi kuma swi ri kwala kaya.
6	A va swi kuma enhoveni swo fana ni byanyi, tinhlanga, misava, timhandzi, tipala na byanyi.	
7	A va tsema enhoveni.	A va tshama va hlayisile emakaya.
8	A va swi kuma enhoveni.	A va swi hlayisa emakaya ya vona.

Xivutiso lexi xi kongomisiwile ku tiva laha Vatsonga a va kuma kona swa ku lunghisa tindlu ta vona loko ti ohakile. Ku ya hi mbuyelo wa ndzavisiso lowu, vahlamuri va xivutiso lexi va hlamusela leswaku switirhisiwa swa ku lunghisa tindlu ta vona, swo fana na timhandze, timbalelo, tinhlanga, misava, a va swi kuma enhoveni. Muhlamuri wa swivutiso wavumbirhi, wavunharhu, wavumune, wavuntlhanu, wavunkombo na wavunhungu, va engetela leswaku swirhisiwa swa ku lunghisa tindlu a swi tshama swi ri kona emakaya ya vona, va swi vekela ku swi tirhisa loko yindlu yi onhaka.

4.2.10. Ku tiya ka tindlu na ku hlayiseka ka vanhu

Xana tindlu ta kona a ti tiyile xana nakona Vatsonga a va hlayisekile eka tindlu teto xana hi nkarhi wa timpfula, mimoya na swihangu?

Muhlumuri	Nhlokomhaka ya 1: A titiyile	Nhlokomhaka ya 3: A vahlayisekile
1	Tindlu ta vona a ti tiyile swinene. Makhumbi na malwangu a swi tiyisiwa hi timbalelo na byewu, misava yo tshwuka leyo pfanganyisiwa na vulongo.	A va nga chavi nchumu ku ti kuma va ri endzeni ka tindlu hi minkarhi ya timpfula, moya na swihangu.
2	A ti tiyile hikuva a va chela makhele yo enta, va tsema timhandzi va ti vavela hi byanyi bya mavivi, timbulukela hi musi leswaku ti nga dyiwi hi muhlwa; kutani va ti hoxa. Ti betsiwa hi timbalelo na ku tiyisiwa hi byewu.	
3	A ti tiyile hikuva a vacela makhele yo enta swinene, va celela timhandze to bumbula va gandla. Va tiyisa timhandze hi byewu; va betsa tindlu hi timbalelo, va phama na ku vuyeta hi misava yo tshuka yo pfanganyisiwa na vulongo.	A va nga chavi nchumu.
4	A ti tiyile hikuva a va tirhisa timhandzi leto bumbula leti a ti celeriwa ehansi	Vanhu a va hlayisekile swinene hikuva a ti tiyile swinene.
5	A ti tiyile hikuva a va sungula va cela makhele yo enta va tlhela va tigandla titiya, va betsa timbalelo, va koma hi byewu, va phama hi misava yo tshwuka yo hlanganisiwa ni vulongo.	A ti nga chavisi loko va tshama ka tona na kona a va hlayisekile swinene.
6	A ti tiyile swinene hikuva a ku celeriwa timhandze. Malwangu a ma tiyisiwile hi tiphuphu to tiya.	
7	A ti tiyile hikuva a ti akiwile hi timhandzi.	A va hlayisekile, a ti nga chavisi ku

		tshama eka tona.
8	A ti tiyile hikuva a ti akiwile hi timhandzi ti bohiwa timbalelo ti tlhela ti tshegiwa hi tiphuphu to bumbula.	

Xivutiso lexi a xi vutisiwa ku twisisa loko tindlu ta Vatsonga ta khale a ti tiyile na loko vanhu lava a va etlela eka tona a va hlayisekile hi nkarhi wa timpfula, mimoya na swihangu. Hinkwavo (100%) lava a va hlamula swivutiso va hlamuserile leswaku tindlu ta khale hinkwato ta Vatsonga, a ti tiyile swinene. Va hlamusela leswaku a ti tiyile hikuva a ti akiwile hi timhandzi to bumbula to vaveriwa hi byanyi bya mavivi, timbulukela hi musi leswaku ti nga dyiwi hi muhlwa, ti betsiwa hi timbalelo na ku tiyisiwa hi byewu, ti tlhela ti tshegiwa hi tiphuphu to bumbula, a va sungula va cela makhele yo enta va tlhela va tigandla ti tiya, va betsa timbalelo, va koma hi byewu, va phama hi misava yo tshuka yo hlanganisiwa ni vulongo. Muhlamuri wa swivutiso wosungula, wavunharhu, wavumune, wavuntlhanu na wavunkombo, va hlamusela leswaku hi nkarhi wa timpfula, mi moya na swihangu, Vatsonga a va hlayisekile swinene hikuva tindlu ta vona a ti tiyile swinene na kona a va nga chavi nchumu.

4.2.11. Ku hlayisa ka tindlu hi vana va muti

Xana vana va muti a va hlayisa tindlu ta muti hi ndlela yihi?

Muhlamuri	Nhlokomhaka ya 1: Vanhwana
1	Va tikukula tibasa.
2	Va kukula na ku sindza.
3	A va tikukula ti tshama tibasile, va phama makhumbi, va chuchutsa.
4	A va tihlayisa hi ku tikukula, ku sindza ehansi na ku phama makhumbi.
5	A va tikukula, va sindza, va phama.
6	A va kukula, ku phama na sindza.

7	A va tikukula, ku sindza, ku phama, ku rhidela.
8	A va kukula, ku phama, ku sindza.

Xivutiso xa vu 11 a xi vutisiwa ku twisisa xiave lexi vana a va ri na xona eka ku hlayisa tindlu ta muti. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku tintombhi a ti ri na xiave lexikulu eka ku hlayisa tindlu ta Vatsonga ta khale. Hinkwavo (100%) vahlamuri va swivutiso, va hlamusela leswaku tintombhi ta muti a ti kukula, tiphama, tisindza, ti rhidela ehansi na ku chuchutsa makhumbi.

4.2.12. Mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga

Xana tindlu ta Vatsonga ta ndhavuko a ti ri na mintirho yihi emutini?

Muhlamuri	Nhlokomhaka ya 1: Ku etlela	Nhlokomhaka ya 2: Ta ku swekela	Nhlokomhaka ya 2: Ta ku khoba, ku xuxa na ku phahla eka tona
1	A ku ri na tindlu ta ku etlela ka tona	A ku ri na tindlu ta ku swekela na ku veka swakudya na swingolongondzwana	
2	Ku etlela kona na ku hlayisela timpahla	Xitanga a xi tirha ku swekela eka xona.	
3	A ti tirha ku etlela ka tona.	Xitanga a xi tirha ku swekela eka xona.	A va phahla swikwembu eka tona.
4	A ti tirha ku etlela ka tona.	Xitanga a xi tirha ku swekela eka tona.	A va khobisela vana va vona eka tona. Xivava a xi tirha na ku xuxela kona laha na vakhegula a va tsheketela vatukulu va vona.
5	A va etlela ka tona	A va swekela kona	

6	A va etlela ka tona		A va phahla swikwembu eka tona na ku chaya macomana.
7	A va etlela ka tona	Tin'wana a va swekela kona	A va xuxela eka tona.
8	A va etlela ka tona na yo fana na xilavelo.	Tin'wana a va swekela kona	A va phahla swikwembu emindumbeni.

Xivutiso lexi a xi vutisiwa ku twisisa mitirho ya tindlu ta Vatsonga ta khale. Vahlamuri va swivutiso hinkwavo (100%), va hlamuserile leswaku ntirho wo sungula wa tindlu ta Vatsonga ta khale a ku ri ku etlela eka tona, wa vumbirhi i ku swekela eka tona. Muhlamuri wa swivutiso wa vumune u hlamusela leswaku ntirho wun'wana wa tindlu ta khale i ku khombisela vanhvana eka tona. Vahlamuri va swivutiso wavunharhu, wavuntsevu na wavunhungu va hlamusela leswaku ntirho wun'wana wa tindlu ta khale a ku ri ku phahla swikwembu eka tona.

4.2.12.1 Xilavelo

Xilavelo a ku ri vuwiselo bya nhloko ya muti. Loko wanuna wa muti a nga lavi ku vonana na wansati wo karhi hi nkarhi wolowo a ta kumeka exiluveweni, laha a ta kumeka a ri yexe swa nkarhinyana wo lowo a ti hlawuleleke wona. Xilavelo a xi hlayisa tinhonga ta n'wini wa muti xikan'we na swingolongondzwana swa yena swo fana na tinhonga to tihlayisa hi tona, mitundzwana leyi a yi tirha tani hi tibege to longela mpahla loko va tshuka va teke maendzo na swin'wana. Xilavelo a xi tlhela xi va na tinyangwa timbirhi leti na tona a ti ri na ntirho lowukulu swinene, laha nyangwa wo sungula a ku ri wo nghena hi wona, kasi wa vumbirhi a ku ri wo baleka hi wona loko to tshuka ti bihile. Handle ka minyangwa leyi a hi tlhela hi kuma khona leyi xilavelo a xi ri na yona kwala handle ka xona, leyi na yona a yi khome ntirho wa kahle swinene, ku nga ku tumbela kona loko a lwa tinyimpi leti a tshuka a hlangana na tona kwala kaya.

Xiluvelo

Kasi handle ka mitirho leyi a yi kuma hi xiluvelo, tindlu letin'wana a ti ri to etlela eka tona, ku hlayisela swiambalo swa vona na swin'wana swingolongondzwana swa vona. Handle ko lata rimbambu tindlu leti a ti tlhela ti kuma yin'wana mitirho ya ku lulamisela kona timhaka ta kwala kaya ngopfungopfu yindlu ya mhanikhulu, tani hi nkulukumba wa vavasati hinkwavo. Loko vavasati lavan'wana va ri na ku tikeriwa, mhanikhulu a va nghanisa endlwini laha ata ya ahlula timhaka ta vona kona. Kusuka kwalaho xihlungwana a xi ta tumbeta hinkwaswo, vutomi byi ya emahlweni.

Tindlu a ti tlhela ti tirha ku rhurhela vaendzi, vakon'wana, hambu vakorhoki a va rhurheriwa etindlwini va kuma migingiriko hinkwayo ehandle va ri karhi va sukela endlwini. Vatsonga va khale a va tirhisa tindlu ta vona ku ongolela vavabyi va vona kona. Endzeni ka tindlu leti a hi tlhela hi kuma xitiko kwala xikarhi ka yindlu, laha yindlu yin'wana ni yin'wana a yi kuma xitiko xa yona lexi na xona a xi khome ntirho wo hlawuleka kwala tindlwini, ku nga ku tshivelela swindzilwana switsongo. Mhani Hlekani u hlamusela leswaku ku va ta ko ta ku vona a va tshivela swindzilwana swo ketiketi leswi a swi ta tirha tani hi rivoni ro voninga kwala ndlwini vusiku hinkwabyo, hikuva swa swilambana swo tirhisa pharafini a swi nga se va kona.

Handle ka xitiko endlwini, a hi tlhela hi kuma mugiva lowo boheleriwa hi byewu wa mhandzi, lowu ntirho wa wona a ku ri ku hayekela mpahla ya vona yi hlayiseka kahle kwala ndlwini. Mugiva a wu tirha tanihi wodorobo hambileswi a wu nga swi koti ku sivela thyaka ro fana na ritshuri laha loko va lava ku ambala swiambalo swa kona a va

sungula hi ku dzudza kumbe ku phumundha ritshuri. Maendlelo lawa yo phumundha ritshuri eswiambalwini swi nga si ambariwa ya seketela hi Mthombeni (2008:2) eka tsalwa ra mibya ya Nyekanyeka loko a ku:

Swo ambala a va rhandza swa ntima tanihi vafundhisi vo tala ni vasati va vona. Swiambalo leswi a swi tshama swi basile, swi phumunhiwa ritshuri mixo wun'wana ni wun'wana hi malwandla ni nsaso lowo khatisa swinene.

Marito lawa ya kombisa leswaku vanhu va khale a va ri hava ndhawu yin'wana yo hlayisela eka yona mpahla ya vona handle ka mugiva. Mhani Hlekani u hlamusela leswaku a va ri na vuhiri lebyi a byi kumeka kwala ndlwini, empfungwe ka yindlu lebyi a byi tirha ku hayekela switirhisiwa swa vona swo fana na masaka ya mikhusa hi ku hambana ka yona na swin'wana. Kasi handle ka le ndlwini vuhiri a byi akiwa etindhawini to hambanahambana kwala kaya, hikwalaho ka mitirho yo hambana ya nkoka leyi a yi ri na byona. A yi akiwa ehandle yi tirha ku tlhandlekela byanyi lebyi a byi tshama byi kutliwile. A byi tlhela byi kumeka exitangeni ku tlhandlekela swakudya leswi a swi dyiwa kwala kaya, byi tirha tani hi tafula, ku hayekela masaka ya timanga, masaka ya tindluwa, ya tinyawa na swin'wana switirhisiwa leswi a va swi tirhisa kwala xitangeni hi xihatla. Kasi kwala xitangeni byi tirha tani hi tafula.

4.2.12.2 Ntirho wa xitanga

Tanihi laha swi kombisiweke eku sunguleni leswaku Vatsonga vakhale a va tala ku swekela swakudya swa vona ehandle, handle ka masiku lawa a ku kumeka ku ri na mpfula. Mhinga (2012:31) u seketela mhaka ya leswaku xitanga a ku ri yindlu yo swekela eka yona swakudya ngopfungopfu loko ku ri na mpfula loko a ku:

Tindlu ta Vatsonga a ti tirhiseriwa ngopfungopfu ku etlela eka tona no hlayisa swingolongondzwana swa muti. Mitirho yo tala a yi endleriwa ehandle, handle ka loko ku ri na mpfula.

Marito ya Mhinga ya hi kombisa kahle leswaku xitanga a ku ri ndhawu yo swekela kona swakudya kambe loko ku na mpfula. Ntirho wun'wana wa xitanga a ku ri ku hlayisa

swakudya leswi a swi dyiwa kwala kaya. Handle ka swakudya, xitanga a xi tirha ku khobisela tikhoba, vana va vona va vanhwanyana kwala kaya.

Xitanga

Handle ka xitanga, a hi tlhela hi kuma ndumba. Ndumba i yindlu leyi a yi hlayisa swilo swa swikwembu swa vona swo fana na tinhlolo to hlahluva hi tona, macomani, mirhi na switirhisiwa swin'wana swa swikwembu swa vona. A va tlhela va wu tirhisa ku laphela vavabyi ni ku fembela eka wona. Hi mikarhi ya timpfula macomani a ya chayeriwa endumbeni.

Ndumba leyi nga akiwa kusuhi na gandzelo

A hi tlhela hi kuma swindyangwana/ swiguvana leswi a swi akiwa emahlweni ka tindlu leti hi ku siyana ka tona, a swi pfalela mati ya mpfula leswaku ya nga khuluki hi kun'wana ni kun'wana ya nga vanga mikova ni le mahlweni ka tindlu yi nga va vavisa milenge loko va ri karhi va fambafamba kwala kaya ngopfungopfu na vusiku. Handle ka swiguvana leswi, a hi tlhela hi kuma swigigi leswi a swi vumbeteriwa kwala matlhelo ka tindlu ku sivela leswaku mati ya nga khumbi tindlu ta vona.

4.2.12.3 Ntirho wa xivava

Xivava a ku ri ndhawu yo hlawuleka leyi Vatsonga a va tshivelela ndzilo, ku swekela kona swakudya swa vona no xuxela kona hi mikarhi ya vuxika, i ndhawu leyi vakhengula a va tala ku tshama kona va tsheketela vatukulu va vona mitsheketo. Mhinga (2012:32) u seketela mhaka leyi loko a ku:

ku ri xihlawulekiso xin'wana xa muti wa Mutsonga laha hi laha a ku xuxeriwa kona no tshivelela kona ndzilo ngopfungopfu hi vavasati ni vana lavatsongo.

Handle ko xuxela ni ku tsheketela kona ni madyambu, vavasati vakhale a va tlhela va xi tirhisa ku swekela swakudya loko ku nga ri na mpfula.

4.2.12.4 Ntirho wa nturuka

Tanihi leswi hi boxeke eku sunguleni leswaku nturuka a wu fuleriwa hi lwangu ra yindlu ya le handle, hikwalaho ka sweswo nturuka a wu kuma mitirho yo hlaya. A wu kuma ntirho wo hlayisela mavele, ku tshivelela ndzilo va swekela kona kumbe ku orha. Mavele lama a ya tshama enturukeni a ya nga dyiwi hi swidozi kumbe ku hehliwa, hikuva a ya tshama ya ri karhi ya mbulukela hi musu, Mhinga (2012: 35)

Nturuka a wu tlhela nakambe wu kuma ntirho wo hlayisela swibye swo fana na timbita, makhuwana, majomela ni swin'wana swingolongondzwana swa muti.

4.2.12.5 Ntirho wa xihahlu

Xihahlu na xona a xi ri na mitirho yo hlawuleka. Tani hi muako wa kwala kaya, ku hlayisa tihuku ti nga dyiwi hi swihadyana swo fana na vamanghovo, Magama na swiharhi swin'wana. Matandza ya tihuku na wona a ya hlayiseka swinene exihahlwini hikuva timbyana na swihadyana swin'wana a swi nga ya fikeleli. Mhinga (2012: 34) u ri

Tihuku a ta ha endleriwi swihahlu swa xivumbeko xa xintu xa Vatsonga lexi xa ku akiwa emoyeni xi yimisiwa ehenhla ka timhandzi ku sivela tihuku ku va ti fikeriwa hi swihadyana leswi dyaka tihuku.

Xihahlu a xi ri xa nkoka ngopfu hikuva tihuku leti tshamaka exihahlwini hambu ti nga funghiwangi a ti lahleki ti hlayisekile. Tihuku leti a ti tshama exihahlwini a ti nga dyi xin'wana ni xin'wana a ti dya leswi a ti nyikiwa swona.

4.2.12.6 Ntirho wa dulu

Dulu a ku ri wona muako lowu a wu khome muti, handle ka dulu muti a wu nga ta swi kota ku hanya. Hikwalaho wansati un'wana ni un'wana wa Mutsonga a ri na dulu ra yena, laha a ta kota ku hanyisa ndyangu wa yena hi rona. Dulu a ri tirha ku hlayisa mavele lawa a ya dyiwa emutini na swin'wana swakudya a swi hlayisiwaedulwini swo fana na mariwa, makwembe na swin'wana.

4.2.12.7 Ntirho wa xitendze

Xitendze a xi ri ni ntirho lowukulu eka Vatsonga vakhale, ntirho wa xona a ku ri ku hlayisela timbewu to fana na n'wahuva, tinwhembe ta tinyawa, makhalavatla, mariwa, maxalani, tinwhembe ta makwembe na tin'wana. Muhlayisi wa timbewu a hlayisa timbewu ta yena hi ku hambana ka tona, tin'wana a ti cheriwa eswiphaphanini leswintsongo leswaku ti nga hlanganani. Endzhaku a swi cheleteriswa endzeni ka xitendze. Loko ti tele, muhlayisi wa timbewu a teka xitewani a khubumeta ehenhla ka xitendze a pfala hi xona endzhaku a teka vulongo bya tihomu a lemela hi byona leswaku timbewu ta yena ti nga ngeneli hi swindodzi na swihehli swin'wana.

Maendlelo lawa a va ya tirhisa ni loko va cheletele timbewu ta vona etimbiteni, a va cheletela loko mbita yi tele, a va lava nkambani va pfala nomo wa mbita va tlhela va lema hi vulongo leswaku mbewu yi ta hlayiseka.

4.2.13 Nkucetelo wa tinxaka timbe eka maakelo ya tindlu

Ku fika ka vanhu/varhumiwa lavo huma ematikweni ya le handle swi tisile ku cinca ni ku hangalasa mikhuva ni mitolovelo yo tala ya Vatsonga. Laha swi nga fika swi tlhengusa nxiximo wa vutsonga bya vona ekule, ku sala ku nga ha ri na lexi chavisaka kumbe ku hloniphiwa. Malawu na tinhanga swi hangalakile na mheho ku sala ku khuvangana eka yindlu yin'we.

Ku fika ka varhumiwa lava, swi endle leswaku maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta ndhavuko wa Vatsonga swi nyamalala hi swintsongontsongo ku fikela laha namuntlha swin'wana swa swona no kumbukiwa swi nga ha kumbukiweki. Mbita (1969: 212) u xopaxopile hi tindlela leti vanhu vo huma ematikweni ya le handle va nga va na nkucetelo hakona eka ndhavuko wa Vantima loko a ku:

There are immediate causes for the change now taking place. Christianity from Western Europe and North America last come to Africa not simply carrying the Gospel of the New Testament but as a complex phenomenon made up of western culture politics.

Hi ku landza ntshaho lowu nga laha henhla hi kota ku swi vona leswaku vanhu vo huma ematikweni ya le handle a vongo tisa rito ra Xikwembu ntsena kambe no hangalasa mikhuva ya xintu ni ku yi tekela ehansi, ku yisa emahlweni Mbiti (1969:213) u ri:

The change has been detribalisation; meaning that traditional life is deeply undermined, so that tribal identity is fading away since other identities are making claims on the individual and the community.

Vatsonga vakhale a va aka tindlu ta vona ti longoloka ti ri karhi ti teka xivumbeko xa xirhendzevutana ejarateni hi ku landza vukulu bya matekiwelo ya vona. Kambe ku fika ka vanhu vo huma e“West” swi ve na nkucetelo wukulu laha loko wanuna a teke tshengwe a bohekaka ku va akela tindlu etindhawini to hambana ku nga ha ri endhawini yin'we nasswona ku akiwa tindlu leti switirhisiwa swa kona swi ngo xavisiwa kunene ku sukeriwa swa ntumbuluko laha munhu o tirhisa ntamu kuti kumela swona. Halala (2005:57) u tiyisisa leswaku tindlu ta mikarhi ya sweswi ti va ti ri eka muako wun'we lowu ngo avanyisiwa hi makamara, lawa na wona ya tlhelaka ya kuma mitirho ya kona hi ku hambana ka wona. Marito ya yena u ri: “At neally. All mission stations, Christians build houses with three rooms, each with windows and a door this initiated the morden township system”.

Maakelo lawa ya yo fulela tindlu hi makenya ya cele mikele ya nghena ku sala lomo fulela hi mazinki kumbe swileti hambu yindlu ya kona ku ri ya xirhendzevutani. Silingi liyani yo endliwa hi ncindzu vana va sweswi a va ha yi tivi, hikuva masiku lawa ku bombo ya mapulanga na leti ti yaka ti tumbuka hikwalaho ka sayense na thekinologi leyi tumbuluxaka swilo siku na siku. Tindlu to fuleriwa hi makenya, ti yimisiwa makhumbi hi timhandzi to tiya ta nxanatsi a ta ha ri kona, ku sale leto akiwa hi switina swa semendhe swi tlhela swi phamiwa hi semendhe, laha muaki wa yindlu a faneleke ku hakela swinyawula ku kota ku vona yindlu ya yena yi herile. Namuntlha lava pfumalaka swa le mandleni va tshama hi xitalo va ri hava tindlu to ringana to etlela ka tona hi ku chava ku tekeriwa ehansi loko va fanele ku aka tindlu ta ndhavuko wa ka vona. Nkucetelo wa vanhu va le handle wu mitile masindzelo ya tindlu ta ndhavuko wa Vatsonga vakhale, wu va nkampfunyhela maendlelo ya ndhavuko wa Xilungu lowo yo semendhela kunene kumbe ku cheriwa tithayilese, leswi naswona swi lavaka mali yo tala ku swi fikelela. Makholo na swiphaswana leswi a swi biwa hi vavasati va Vatsonga swo lova. West (1976:7) u seketela mhaka leyi loko a ku:

New religion was actively propagated by Christian missionaries, a western economy developed during the 19th century. These and many other changes became so entrenched that not even the most "traditional" African in South Africa could, remain unaffected.

West laha henhla u seketela ya leswaku nkucetelo lowu vanhu vo huma eWest va veke na wona wu ngenelerile swinene lero hambu maAfrika ya xiviri u nge he ya hlawuli. mikucetelo leyi nga va kona ku suka ka vanhu vo huma eWest yi endle leswaku yin'wana ya miako ya ndhavuko yo fana na madulu yi nyamalala, hi nga ha voni na xitshwati xa yona vanhu lava va ha landzelelaka swo rima, va rima ndhawu yintsongo laha va chelaka mavele ya vona emadironwini kumbe emasakeni Mhinga (2012 :35) uri:

Mavele na swin'wana swakudya swa vona a swi hlayisiwa emadulwini, madulu ka ha ri ha va eka mikarhi leyi, leswi swi nga ha va swi vangwa hi leswi mhaka yo rima swakudya swo tala a ya

ha rhangisiwi emahlweni Vatsonga a va ha hanyi hi swa le masinwini ntsena.

Mituruka leyi a yi hlayisela mavele lawa a ya rindza ndlala, leyo akiwa yi ya le henhla no hlayisa swibye swa muti a ya ha ri kona. Xilungu xi hangalasile hinkwaswo ku sala milorho ntsena. Switendze a swa ha ri kona exikarhi ka Vatsonga, timanga leti khale a va lemela eswitendzeni ku rindzela mbewu sweswi ti hlayiseriwa emasakeni ntsena, a ka ha ri na muti lowu nga kombaka xitendze, leswi swi endla leswaku vana va Vatsonga va nga ha swi tivi switirhisiwa swa xintu xa ka vona (Mhinga 2012:36). Mhinga u yisa emahlweni a kombisa hi laha Vatsonga a va hlayisa tihuku ta vona hi ku ti akela swihahlu, laha a va tlhela va tiendlela na switepisi swo khandziya hi swona leswaku maendlelo lawa ka ha ri hava exikarhi ka Vatsonga va sweswi. Tihuku ta vona ti etlela emisinyeni ni kwalomu hansi ka mabilomu, laha swi olovaka ku dyiwa no dyeriwa matandza hi timbyana. Tihuku ta vanhu va sweswi a ta ha khathariwi hi ku funghiwa, hikwalaho ti nyamalala hi ku olova ti tlhela ti nga lavi hi munhu Mhinga (2012:34) u ri:

Tihuku a ta ha endleriwi swihahlu swa xivumbeko xa xintu xa Vatsonga, lexi xa ku akiwa emoyeni xi yimisiwa ehenhla ka timhandzi ku sivela tihuku ku va ti fikeleriwa hi swihadyana leswi dyaka tihuku. Tihuku a ti endleriwa na xitepisi xo khandziya hi xona.

Mhaka leyi ya ku cinca ka maendlelo ya swilo swa ndhavuko ngopfungopfu loko swi fika eka miako leyi nyamaleleke hi ku copeta ka tihlo swi seketela hi West (1976:9) loko a ku:

Strictly, speaking, the tribal people of Southern Africa have ceased to exist the great changes that have occurred, have inevitable ensured that the inhabitants have changed from living in a traditional way on the land, their religious beliefs have been influenced and their culture modified by prolonged contact with the West.

Eka ntshaho lowu West u kombisa leswaku a ka ha ri na Vantima lava ha landzelelaka hi ku hetiseka xintu xa ka vona. Leswi swi va ngi wa hi mikucetelo ya vanhu vo huma ematikweni ya le handle hi xitalo, lava va nga fika va cukumeta mikhuva ya ndhavuko wa ka vona wa xintu, xihahlu emindyangwni ya Vatsonga i ntsheketo ntsena, vana va sweswi na muhlo wa xona a va nge ku kombi.

Vakhegula va khale a va xuxa no tsheketela vatukulu na vona mitsheketo va tshame exivaveni laha a ku va ku tshiveriwe ndzilo kona. Kambe eka masiku ya namuntlha, swivava a swa ha ri kona, na vakhegula vo tsheketa ka ha ri hava hikwalaho ko yengiwa hi makombakule na swiyanamoya. Ematshanweni yo vona va tsheketa va yingisela mitsheketo ya leka xiyanimoya. Mhinga (2012 : 32) u seketela mhaka leyi loko a ku:

Sweswi hikwalaho ka ku cinca loku ku nga tisiwa hi Vukriste vana na vatswari va vona va xuxa hi ku languta thelevhixini. Swivava na xitshwati xa swona ka ha ri hava. Vatsonga a va ha ri na wona nkarhi wo xuxa ehandle va ri karhi va bula. Ku xuxeriwa endlwini ku ri karhi ku voniwa makombakule.

Mikucetelo ya vanhu vo huma e“West”yi ongile maendlelo lawaya ya silingi ya micindzu na tinhlanga swicela mikele swi nghena hikuva masiku ya namuntlha ku bomba leya mapulanga na tibodo leswo xaviwa kunene. Ku sukeriwa leswo huma eka ntumbuluko leswi vanhu a vo tiendlela. Tivanti leto endlwa hi tinhlanga ti cukumetiwe kule ku sala leto endlwa hi mapulanga leto lava mali yo tala swinene.

Malwangu ya tindlu ta Vatsonga vakhale a ya tiyisiwa hi tiphuphu to bumbula ta nxanatsi khumbi hinkwaro, kambe hikwalaho ka mikucetelo ya vanhu vo huma ematikweni ya le handle, tindlu ta muxaka lowu a ta ha ri kona na loko vanhu va ringeta ku tshaga malwangu ya tindlu ta vona hi tiphuphu a hi ku rhendzela yindlu hinkwawo. Naswona ku tirhisiwa leto vumbeteriwa hi semendhe ku sukeriwa leto tsemiwa kunene enhoveni. Mhinga (2012 : 31) u seketela mhaka leyi hi ku vula leswi:

Ku endlela leswaku lwangu ra yindlu ri ta tiya. Vatsonga a vo aka tindlu ta vona va ti vekela tiphuphu (supporting, poles/ pillars) ta mitsandza. Tindlu ta muxaka lowu a ta ha ri kona exikarhi ka Vatsonga.

Ematshanwini ya tindlu leti, Vatsonga va aka tindlu leti nga na ntekelelo wa xivumbeko xa Xilungu. Loko ti vakeriwa tiphuphu, ku va ku ri ta semendhe na swona eka tindhawu to karhi ta yindlu.

Mikucetelo ya vanhu va le handle yi endle na leswaku switirhisiwa swa Vatsonga vakhale swo fana na swichayi swi nyamalalele makumu. Emindyangwini ya Vatsonga va namuntlha swichayi a swa ha ri kona. Hikwalaho ko pfumala mitirho, hikuva tindlu ta Vatsonga va sweswi ti gandliwa misava ehansi hi mapulanga. Mhinga u seketela mhaka leyi loko a ku: “Ehansi a ku chayiwa hi swichayu leswaku ku tiya, endzhaku ku hamba ku sindziwa Kunene”.

Swirhidelo leswi vamanana va Vatsonga a va rhidela hi swona, a swa ha ri kona, Maendlelo ya ku semendhela tindlu hi semendhe ya koka rinoko ra Vatsonga va sweswi no va chela vulolo byo languta matirhelo ya swa ndhavuko wa vona ku ri mitirho yo tika

ni ku heta nkarhi. Emitini ya Vatsonga va sweswi hambi lomu emahlweni ka tindlu va chela semendhe ko rhideriwa hi swirhidelo ku lava swirhidelo swi susiwile khale emindyangwini ya Vantima. Hikuva se tindlu ta Vatsonga u nge he ti hambanyisi na ta Valungu.

4.2.14 Ku hambana ka tindlu ta xikhale na ta ximanjemanje

Xana tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga na le ta ximanjemanjhe ti hambanile kwihi?

Muhlamuri	Nhlokomhaka ya 1: Tikamara	Nhlokomhaka ya 2: Switirhisiwa swa ku aka	Nhlokomhaka ya 3: Maakelo
1	Ta xikhale: Kamara yinwe Ta sweswi: Makamara yo tala.	Ta xikhale: timhandze, tinhlanga, maribye, tipala, timbalelo, byewu Ta sweswi: Switina, mazenge, semendhe, pende, tithayilese	Ta xikhale: Ta xirhendzewutana. Ta sweswi: To tala i ta tikhona ta mune na tintsongo ta xirhendzewutana
2		Ta sweswi: Switina swa semendhe, mapulanga na swipikiri. Khale: A va tirhisa switina swa mbodza swo ka swi nga hisiwanga, misava yo tshwuka yi hlanganyisiwe na vulongo, tipala, timbalelo.	Ta xikhale: Ta xirhendzewutana Ta sweswi: To tala i ta tikhona ta mune na tintsongo ta xirhendzewutana.

3		<p>Ta sweswi: va tirhisa switina, semendhe na mazenghe kumbe tithayilese.</p> <p>Ta khale: A va tirhisa timhandze ta nxanatsi, makenya, byewu, timbalelo.</p>	
4	Tindlu ta ndhavuko ti na kamara yinwe. Ta sweswi tina makamara yo tala.	<p>Ta khale: a ti akiwa hi timhandze, byewu, byanyi, tipala, timbalele, maribye na misava.</p> <p>Ta sweswi: Ti akwa hi mazenghe, semendhe, switina, tithayilisi.</p>	Tihambanile hi maakelo, mahlayiselo na mitirho ya tona.
5		<p>Ta khale: A ti a kiwa hi timhandze,</p> <p>Ta sweswi: Va tirhisa semendhe, switina</p>	<p>Ta khale: A ti ri ta xirhendzewutana.</p> <p>Ta sweswi: I ta tkhona</p>
6		<p>Ta sweswi: Ti akiwa hi tithayilese, semendhe, pende, na switina swo saseka.</p> <p>Ta ndhavuko: A ti akiwa hi makenya, tinhlanga, misava, vulongo, maribye, timhandze na maribye.</p>	<p>Ta xikhale: A ti ri ta xirhendzewutana.</p> <p>Ta sweswi: I ta ti khona.</p>
7	Ta ndhavuko: a ti hava tikamara	Ta ndhavuko: A ti akiwa hi misava, ti	Ta ndhavuko: A ti ri na mtirho yo tala swinene.

	Ta sweswi: Ti avanyisiwile hi makamari yo tala.	fuleriwa hi makenya Ta sweswi: A ti akiwa hi mapulanga, ti fuleriwa hi mazenghe kumbe swileti.	A ti na rhendzela hi tiphuphu lwangu hinkwaro. Ta sweswi: U aka kan'we ntsena. Ti na tiphuphu timbirhi ntsena.
8		Ta khale: A ti akiwa hi byewu, timbalelo, makenya, xitlowana, tipala, timhandzi, Ta sweswi: va tirhisa swipikiri, mazinki, switina na semendhe.	

Xikongomelo xa xivutiso lexi, a ku ri ku lava ku twisisa ku hambana exikarhi ka tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga na le ta ximanjemanjhe. Wosungula, wavumune na wavunkombo (37.5%) wa lava a va hlamula swivutiso, va hlamusela leswaku ti hambana hikuva tindlu ta xikhale a ti ri na kamara yinwe, loko tindlu ta ximanjesmanje ti ri na makamara yo tala. Hinkwavo (100%) va hlamusela leswaku tindlu ta xikhale na ta ximanjhemanjhe ti hambanile hi swilo leswi a swi tirhisiwa ku aka tindlu. Hi kuma nakambe wo sungula, wavumbirhi, wavumune, wavuntlhanu, wavutsevu na wavunkombo (75%), va hlamusela leswaku tindlu ta xikhale na ta ximanjhemanjhe ti hambanile hi maakelo ya kona. Tinhlamuselo leti hinkwato tikombisa leswaku ku na ku hambana lokukulu exikarhi ka tindlu ta xikhale na ta ximanjhemanjhe ta Vatsonga.

4.2.15 Ku akiwa ka tindlu ta ndhavuko hi Vatsonga na lavantshwa

Xana Vatsonga na lavantshwa va ha ti aka tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga? Hikwalaho ka yini?

Muhlumuri	Nhlokomhaka ya 1: A va ha tiaki	Nhlokomhaka ya 2: Va ha tiaka
1	A va ha ti aki tindlu ta ndhavuko hikuva ti na mitirho yo tala yo lava ku pfuxetiwa nkarhi hinkwawo.	
2	A va ha ti aki tindlu ta ndhavuko. Va tshika ndhavuko wa ka vona hi ku kuceteriwa hi vanhu va ku huma ematikweni ya le handle. Va twa ndhavuko wa vona wu va yisa ehansi.	
3	A va ha ti aki hikwalaho ka nkuceteo wa vanhu vo huma ematikweni ya le handle. Va vona swi antswa ku durheriwa hi ku aka kanwe evutonwini bya vona, ku nga ri ku tshama va karhi va tilunghisa. Va vona leswaku tindlu ta khale ti va yisa ehansi. Va famba na mikarhi.	
4	A va ha tiaki hikuva ti na mitirho leyo tala leyi nga ri ki na makumu.	Sweswi va aka tindlu ta ndhavuko hi switirhisiwa swa Xilungu leswi nga laveki ku pfuxetiwa hi ku hatlisa.
5	Ava ha ti aki hikuva switirhisiwa swa kona swa kala a swa ha kumeki.	
6	A va ha ti aki hikuva tina mitirho yo tala yo ka yi nga heli na switirhisiwa swa kona a swa ha talangi.	
7	A va ha ti aki hikuva a va ha tilavi	
8	A va ha ti aki hikuva ti na mitirho yo tala nakona na vanhu vo kota ku tiaka na ku tihlayisa a va ha ri kona.	

Xivutiso lexi a xi vutisiwa ku twisisa loko Vatsonga na lavantshwa va ha tiaka tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku Vatsonga na lavantshwa a va ha tiaki tindlu ta xikhale. Hinkwavo (100%) wa lava a va hlamula swivutiso, va hlamusela leswaku Vatsonga na lavantshwa a va ha tiaki tindlu ta xikhale.

Ntlhanu va vona (wo sungula, wavunharhu, wavumune, na wa vunhungu kumbe 50%) va hlamusela leswaku a va ha ti aki hikuva ti na mintirho yo tala yo ka yi nga heli; loko wavuntlhanu na wavuntsevu kumbe 25%, va hlamusela leswaku a va ha ti aki hikuva a va ha ri na switirhisiwa swa kona. Hi kuma nakambe wavumbirhi na wavunharhu (25%) va hlamusela leswaku a va ha ti aki hikuva va kuceteriwa hi vanhu va ku huma ematikweni man'wana ku tshika ndhavuko wa ka vona. Hi kuma nakambe wun'we, wavumune, loyi a nga engetela leswaku Vatsonga na lavantswha va ha aka tindlu ta ndhavuko hi switirhisiwa swa Xilungu leswi nga laveki ku pfuxetiwa hi ku hatlisa.

4.3 NKATSAKANYO

Xiyenge xa vumune a xi nyika mahungu lawa ya humaka eka ti intavhiyu kumbe nhlokhlokiso wa swivutiso. Ndzavisiso lowu a wu tirhisa ti inthaviyu ku kuma tinhlamuselo ta maakelo, mahlayiselo na mitirho ya tindlu ta xikhale ta Vatsonga. Vanhu lava nga vutisiwa swivutiso i vakhalabye na vakhegula va kwala mugangeni wa ka Ndhambi, Mageva, Maphata na Makhuva eka xifundza xa Mopani, eXifundzenikulu xa Limpopo. Tinhlamuselo ta vona ti nyikiwile ti tlhela ti xopaxopiwa hi ku tirhisa maxopaxopele ya ka Tesch. Mulavisisi u hlayile tinhlamulo hinkwato ta vahlamuri va swivutiso, a tlhela a xopaxopa. Tinhlamulo to fana ti vekeriwile eka mitlawa yo hambana ya tinhlalomhaka. Leswi a swi endleriwa ku hlamula swivutiso swa inthaviyu. Mulavisiso u dirowile tafula laha a nga veka tinhlamulo hinkwato ta vahlamuri va swivutiso ku ya hi tinhlalomhaka.

Nxopaxopo kumbe ku hlela ka mahungu lawa ya nyikiweke hi vakhalabye na vakhegula va ka Ndhambi, Mageva, Maphata na Makhuva swi hlamusela leswaku swivutiso

hinkwaswo swa ndzavisiso swi hlamuriwile. Leswi swi kombisa leswaku hinkwavo lava a va vutisiwa swivutiso a va nga ri na ku tikeriwa ku twisisa swivutiso leswi a swi vutisiwa. Leswi swi komba leswaku swivutiso a swi fambelana na swikongomelo swa ndzavisiso na lewaku ririmi leri a ri tirhisiwa a ri twisiwa hi vanhu lava a va hlamula swivutiso. Tinhlamulo ta lava a va hlamula swivutiso ti hambanile swinene; kutani leswi swi kombisa leswaku swivutiso a swi lulamisiwile hi ndlela leyinene.

Nkomiso wa mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu ta nyikiwa eka ndzima leyi landzelaka ya vuntlhanu.

NDZIMA YA 5

NKATSAKANYO, SWIBUMABUMELO NA KU SONGASONGA

5.1 MANGHENELO

Ndzima ya vumune a yi nyika mimbuyelo ya ndzavisiso lowu. Eka ndzima leyi ya vuntlhanu, ku ta nyikiwa nkatsakanyo, swibumabumelo na ku songasonga ka ndzavisiso. Swi na nkoka swinene ku sungula ndzima leyi, hi ku tsundzuxa vahlayi vundzeni bya tindzima hinkwato leti nga hundza.

5.2 NKATSAKANYO

Eka ndzima yo sungula ku nyikiwile vuxokoxoko bya xiphiso xa ndzavisiso na xikongomelo xa ndzavisiso. Ku hlamuseriwile na matheme, nkoka na nsusumeto wa ndzavisiso lowu. Ndzavisiso lowu a wu hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- Xana Vatsonga vakhale a va aka na ku hlayisa tindlu ta vona hi ndlela yihi?
- Xana mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga hi yihi?
- Xana i yini lexi dlayaka vutivi hi maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga, naswona vutivi lebyi byi nga yisiwa njhani emahlweni?

Ndzima ya vumbirhi a yi hlamumusela matsalwa lama nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu. Ndzima leyi yi nyikile vuxokoxoko bya mindzavisiso leyi fambelanaka na maakelo ya tindlu ta xikhale ta Vatsonga.

Ndzima ya vunharhu yi nyikile maendlelo ya ndzavisiso lowu. Eka ndzimana leyi ku hlamuseriwile xivumbeko, mavonelo na mahlengeletelo ya mahungu lawa ya fambelanaka na maakelo ya tindlu ta Vatsonga. Eka ndzima ya vumune a ku nyikiwa

mbuyelo wa ndzavisiso lowu. Ndzimana leyi ya vuntlhanu yi langutisa eka nkatsakanyo, swibumabumelo na ku songasonga ndzavisiso.

5.3 XIKONGOMELO NA SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

Tanihi laha swi hlamuseriweke eka ndzima yo sungula xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga ta khale ku hlayisa ndhavuko. Ndzavisiso lowu a wu hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- Xana Vatsonga vakhale a va aka na ku hlayisa tindlu ta vona hi ndlela yihi?
- Xana mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga hi yihi?
- Xana i yini lexi dlayaka vutivi hi maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga, naswona vutivi lebyi byi nga yisiwa njhani emahlweni?

Swivutiso leswi swi tirhisiwile ku vumba swivutiso swa khume na mune leswi nga vutisiwa vanhu va leka Ndhambhi na Makhuva lava a va hlawuriwile. Swivutiso leswi nga vutisiwa vanhu hi leswi landzelaka:

SWIVUTISO SWA INTHAVHIYU

NKANELO WA MAAKELO, MAHLAYISELO NI MITIRHO YA TINDLU TA NDHAVUKO TA VATSONGA

1. Ndzi kombela mi ndzi hlamusela maakelo ya tindlu ta ndzhavuko ta Vatsonga. Laha ndzi kombela mi hlamula swivutiso leswi landzelaka:
 - (a) Xana Vatsonga a va yi kuma kwihi ndzhawu ya ku aka tindlu ta vona?
 - (b) Xana a va aka mihlovo yihi ya tindlu emutini na kona a ti ri na makamara mangani?
 - (c) Xana a ku aka mani tindlu ta muti wunwe na kona a pfuniwa hi mani?
 - (d) Xana a va aka hi yini tindlu ta vona na kona a ti tiyile xana?
 - (e) Xana a ti khavisiwa njhani tindlu ta vona na kona a ti sasekile xana?
 - (f) Xana a ku akiwa tindlu tingani e mutini na kona ta vamani?

2. Ndzi kombela mi ndzi hlamusela mahlayiselo ya tindlu ta Vatsonga. Ndzi kombela mi hlamula swivutiso leswi landzelaka:
 - (a) Xana tindlu ta Vatsonga ta xikhale a ti hlayisiwa hi vamani?
 - (b) Xana loko ti onhakile a ti lunghisiwa hi mani?
 - (c) Xana a va swi kuma kwihhi swa ku lulamisa tindlu leti nga onhaka xana?
 - (d) Xana tindlu ta kona a ti tiyile xana nakona Vatsonga a va hlayisekile eka tindlu teto xana hi nkarhi wa timpfula, moya na swihangu?
 - (e) Xana vana va muti a va hlayisa tindlu ta muti hi ndlela yihi?
3. Xana tindlu ta Vatsonga ta ndhavuko a ti ri na mistirho yihi emutini?
4. Xana tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga na le ta ximanjemanjhe ti hambanile kwihhi?
5. Xana Vatsonga na lavantshwa va ha tiaka tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga? Hikwalaho ka yini va ha ti aka kumbe va nga ha ti aki tindlu ta ndhavuko xana?

5.4 NKOMISO WA MBUYELO WA NDZAVISISO

Mbuyelo wa ndzavisiso wu hlamula swivutisonkulu na swivutisontsongo swa ndzavisiso hi laha swi hlamuseriweke hakona eka ndzima yo sungula. Ku ya hi swivutiso swa ndzavisiso lowu, mimbuyelo ya ndzavisiso hi leyi landzelaka:

5.4.1 Mbuyelo wa ndzavisiso mayelana na maakelo na mahlayiselo ya tindlu ta khale ta Vatsonga.

Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku hinkwavo (100%), lava nga hlamula xivutiso lexi, va hlamusela leswaku vavanuna va muti hi vona a va aka tindlu ta muti wun'wana na wun'wana. Vavanuna a va pfuniwa hi vamanana va muti na majaha na tintombhi ta kwala emutini. Loko ntirho wo aka wu ri wukulu, vamhani va kwala kaya a va vandzekela byalwa va endla tsuma leri nga ta pfuneta.

Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa nakambe leswaku hinkwavo (100%), lava ava hlamula swivutiso va hlamusela leswaku muhlovo wa tindlu lowu a wu akiwa a ku ri ta

xirhendzewutana, ta mabyanyi na ku pfumala mafasitere. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa nakambe leswaku Vatsonga va khale a va tirhisa swilo swo fana ku aka tiyindlu. Hinkwavo (100%) vanhu lava nga hlamula xivutiso lexi va hlamusela leswaku Vatsonga va khale a va tirhisisa timhandzi ta nhova, tinhlanga, maribye, timbalelo, tipala, mati, maribye, byanyi, misava na byewu, timhandze, timbalelo, tipala, maribye, byanyi, misava na byewu. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa nakambe leswaku 62.5% wa vanhu la va a va hlamula swivutiso, va kombisa leswaku tindlu ta Vatsonga ta Xikhale a ti tiyile; loko 37.5% wa vona va kombisa leswaku tindlu a ti nga tiyangi hikuva leswi a va aka hi swona a swi hlakala no dyiwa hi muhlwa hambiloko swi teka nkarhi wo leha ku hlakala. Mbuyelo wa nkambisiso wu hlamusela nakambe leswaku tindlu ta xikhale ta Vatsonga a ti khavisiwa hi swilo swo hambanahambana swo fana na vumba, ku phama hi misava yo tshwuka leyo hlanganisiwa na vulongo, ku chuchuta hi misava yo basa, ku tsalatsala tindlu ta vona hi mihlovo yo hambanahambana, ku tsema tindlu hi bulawusele, ku tsalatsala hi misava ya mihlovohlovo, ku chuchutsa endzeni ni le handle, a va ti ba mabandhi va ti tsalatsala, a va sindza va khavisa na hi vulongo na kona a va chuchutsa va tsala-tsala makhumbi na maguva ya vona.

Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa nakambe leswaku tindlu ta Vatsonga ta xikhale a ti hlayisiwa hi mitlawa mimbirhi ya vanhu va le mutini. Vavanuna na majaha a va hlayisa lwangu ra yindlu; loko vavasati na tintombhi va hlayisa makhumbi na le hanshi. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa nakambe leswaku tindlu ta Vatsonga ta xikhale a ti hlayisiwa hi mitlawa mimbirhi ya vanhu va le mutini. Vavanuna na majaha a va hlayisa lwangu ra yindlu, loko vavasati na tintombhi va hlayisa makhumbi na le hanshi. Vavanuna na majaha a va vona leswaku lwangu ri tshamisekile. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa nakambe leswaku hinkwavo (100%) lava a va hlamula xivutiso lexi va ri loko tindlu ta khale ta Vatsonga ti onhakile, a ti lunghisa hi vavanuna na majaha na vavasati na tintombhi. Vavanuna na majaha a va lunghisa lwangu loko ri onhakile; kasi vavasati na tintombhi a va lunghisa khumbi na le hanshi. Van'wana va engeterile leswaku van'wana lava a va lunghisa tindlu loko ti onhakile a ku ri tsima. Vavasati a va sweka byalwa, kutani va rhamba tsima ku ta ta aka. Mbuyelo wu hlamusela nakambe leswaku switirhisiwa swa ku lunghisa tindlu ta vona, swo fana na timhandze, timbalelo, tihlanga, misava, a va swi kuma enhoveni. Va engeterile leswaku swirhisiwa swa ku lunghisa

tiyindlu a swi tshama swi ri kona emakaya ya vona, va swi vekela ku swi tirhisa loko yindlu yi onhaka.

Xo hetelela va hlamuserile leswaku tindlu ta xikhale a ti tiyile swinene hikuva a ti akiwile hi timhandzi to bumbula to vaveriwa hi byanyi bya mavivi, timbulukela hi musi leswaku ti nga dyiwi hi muhlwa, ti betsiwa hi timbalelo na ku tiyisiwa hi byewu, ti tlhela ti tshagiwa hi tiphuphu to bumbula va sungula va cela makhele yo enta va tlhela va tigandla ti tiya, va betsa timbalelo, va koma hi byewu, va phama hi misava yo tshuka yo hlanganisiwa ni vulongo.

5.4.2 Mbuyelo wa ndzavisiso mayelana na mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga

Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku hinkwavo (100%) lava nga hlamula xivutiso lexi va hlamusela leswaku ntirho wo sungula wa tindlu ta Vatsonga ta khale a ku ri ku etlela eka tona, wa vumbirhi i ku swekela eka tona. Va hlamusela nakambe leswaku mitirho yin'wana ya tindlu ta khale ta Vatsonga i ku khobisela vanhwana eka tona na ku phahla swikwembu eka tona.

5.4.3 Mbuyelo wa ndzavisiso mayelana na lexi dlayaka vutivi hi maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga

Hinkwavo lava nga hlamula xivutiso lexi va hlamusela leswaku Vatsonga va kuceteriwa hi vanhu va ku huma ematikweni man'wana ku tshika ndhavuko wa ka vona. Leswi swi endla leswaku Vatsonga va nga ha ti aki tindlu ta xikhale va vula leswaku ti na mitirho yo tala yo ka yi nga heli na kona, a va ha ri na switirhisiwa swa kona.

5.5 SWIBUMABUMELO SWA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu paluxa leswaku Vatsonga a va ha ri na ku tsakela ku aka tindlu ta ndhavuko wa vona, hikwalaho ka ku kuceteriwa hi vanhu la va humaka ematikweni man'wana. Leswi swi kombisa leswaku Vatsonga va lan'wa ndhavuko wa ka vona. Hi

ku katsakanya timhaka hinkwato leti boxiweke eku tsariweni ka xitsalwani lexi, mulavisisi u bumabumela leswi landzelaka:

- **Maakelo na mahlayiselo ya tindlu ta khale ta Vatsonga**

Xibumabumelo xosungula i ku kombela Vatsonga leswaku va nga lanwi ndhavuko wa Xitsonga. Ku bumabumeriwa leswaku Vatsonga lava tshamaka ehansi ka tihosi a va yi emahlweni va aka tindlu ta Vatsonga ta xikhale, leswaku hi ta hlayisa ndhavuko wa Xitsonga. Swa twisiseka leswaku sweswi hi hanya eka nkarhi wa ximodeni laha vanhu va rhandzaka swilo swa manguva lawa. Vatsonga va fanele va famba na mikarhi kambe va nga rivali ndhavuko wa vona. Leswi swi nga endliwa hi ku aka yindlu yin'we ntsena ya xikhale, endyangwini wa wena. A hi akeni tindlu to saseka ta manguva lawa, ku fana na tindlu ta swithizi na tindlu ta kamara to tala, kambe a hi hlayiseni ndhavuko hi ku aka yindlu yinwe ntsena, ya ku hlayisa ndhavuko wa Xitsonga. Mbuyelo wa ndzavisiso wu hlamusela nakambe leswaku tindlu ta xikhale a ti hlayisiwa hi vavanuna, vafana, vavasati na tintombhi. Swi le rivaleni leswaku mahlayiselo ya xikhale ya nge he koteki sweswi hikuva vavanuna na vavasati va tirha eka nkarhi wa sweswi na vana hinkwavo va ya eswikolweni. Ku bumabumeriwa leswaku yindlu yin'we leyi nga ta akiwa emutini, yi hlayisiwa hi vatirhi va laha kaya, hikuva eka manguva lawa, miti yo tala ya Vatsonga yina vatirhi.

- **Mitirho ya tindlu ta ndhavuko ta Vatsonga**

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu hlamusela leswaku mitirho ya tindlu ta xikhale ta Vatsonga a ku ri ku etlela kona, ku swekela kona, ku khobisa tintombhi na ku phahla swikwembu eka tona. miti yo tala ya Vatsonga ya manguva lawa, yi tshama eka tindlu letikulu leti nga na tikamara to tala. Ku bumabumeriwa leswaku loko hi ri na yindlu yin'we ya xikhale, a yi tirhisiwi hi munhu un'we emutini loyi a tsakelaka ndhavuko, a etlela eka yona. Leswi vanhu vo tala va nga Vakriste masiku, a hi tirhiseni yindlu yin'we ya xikhale ku endla swikhongelo eka yona. Eka tindzhawu to tala ta le makaya,

tintombhi ta ha yisiwa evukhobeni. Ku bumabumeriwa leswak miti leyi khobisaka tintombhi, a yi yi mahlweni yi tirhisa yindlu yin'we ya xikhale, ku khobisa tintombhi.

Lexi dlayaka vutivi hi maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga.

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu, wu paluxile leswaku mhaka leyikulu leyi dlayaka ndhavuko wa Xitsonga i ku kuceteriwa ka Vatsonga hi tinxaka tin'wana ta vanhu. Leswi swi endla leswaku hi vonela ndhavuko wa Xitsonga ehansi. Xibumabumelo lexi endliwaka laha hileswaku a hi hanyeni ximanjemanjhe, kambe hi nga endli ndhavuko wa van'wana ximanjhemanjhe. Rixaka leri dyiwaka hi rixaka rin'wana ri lahlele na kona ri tiyisa ehansi ka tinxaka tin'wana.

5.6 SWIBUMABUMELO SWA MINDZAVISISO LEYI NGA ENDLIWAKA EKA NKARHI LOWU TAKA

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga ta khale ku hlayisa ndhavuko, etikweni ra ka Ndhambi, eProvense ya Limpopo. Ndzavisiso lowu a wu kongomisiwile ntsena eka xifundza xa Mopani. Mulavisisi wa ndzavisiso lowu u bumabumela leswaku eka nkarhi lowu taka ku nga endliwa ndzavisiso lowu nga ta angarhela ku xopaxopa maakelo, mahlayiselo ni mitirho ya tindlu ta Vatsonga ta khale ku hlayisa ndhavuko, eka swifundza swin'wana swa Provense ya Limpopo. Tinhlayohlayo tikombisa leswaku Vatsonga va tele ngopfu eka Provense ya Limpopo. Hambiswiritano, ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene ku pfluxa na ku tsundzuxa Vatsonga va le Limpopo ku sungula ku hlayisa ndzhaka ya ka vona leyi va nga nyikiwa hi Xikwembu, ku nga tindlu ta ndhavuko wa Xitsonga.

5.3 KU SONGASONGA

Xiphiqo lexikulu xa Vatsonga i ku lahlekeriwa hi ndzhaka ya vona laha Afrika-Dzonga. Emadorobeni lamakulu ya Afrika-Dzonga, ya ku fana na Johannesburg na Pretoria, Vatsonga

- a va ha ti rhandzi tindlu ta ndhavuko wa vona.
- a va ha rhandzi ku ambala timpahla ta ndhavuko wa vona.
- va chava ku vulavula ririmi ra ka vona.
- a va rhandzi ku dyondza Xitsonga eswikolweni na le tiyunivesithi.
- Swidyondzeki swa Vatsonga etiyunivesiti na swona a swi rhandzi ku endla mindzavisiso hi ra Xitsonga. Hi vona mindzavisiso yo tala ya Xitsonga yi endliwa hi Xinghezi ku nga ri Xitsonga.

Leswi hinkwaswo swi dlaya ndhavuko wa Vatsonga. Vumbiwa bya ra Afrika-Dzonga byi hi tsundzuxa leswaku hi fanele hi hlayisa ndzhaka ya hina. I ntirho wa Vatsonga ku sivela ku kuceteriwa hi mindhavuko yin'wana.

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Adler, N. 1997. International dimensions of organizational behaviour. 3rd Edition. Ohio: South-Western College Publishing.

Babie. E. 2010. The Practice of Social Research. Cape Town: Oxford University Press South Africa.

Bannerman, J.H.1981. The history of the Hlengwe of the Lower Save and Lundi Rivers from the Late eighteen to the twentieth century. Zimbabwe History, XII,

Brynard,P.A and Hanekom, S.X. 1997.Introduction to Research in Public Administration and Related Academic Displiners. Pretoria: Van Schaik Publishes.

Carpenter, H.S.2003.Qualitative Research in Nursing: Advancing the Humanistic Imperative.3rd ed. Philadelphia: Lippincott.

Crabtree, D. 1993. The Importance of History London. Mckenzie Study Centre: Gutteburg College.

Creswell, J.W. 2003. *Research design: Quantitative, Qualitative and Mixed method approaches*. 2nd Edition. London: Sage.

Creswell, J.W. 2009. *Research design: Quantitative and Qualitative approaches*. Thousand Oaks: Sage.

Creswell, J.W. 2012. *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*. London: Sage.

Denzin, N.K. and Lincoln, Y.S (Eds). *The Sage Handbook of Qualitative Research* 3rd Edition. London: Sage Publications.

Fontana, A. And Frey, J.H. *The Interview: From Neutral Stance to Political Involvement* in Denzin, N.K. and Lincoln, Y.S. (eds). *The Sage Handbook of Qualitative Research*. 3rd Edition. London : Sage Publications.

Frey, L., Botan, C., & Kreps, G. 1999. *Investigating communication: An introduction to research methods*. (2nd ed.) Boston: Allyn & Bacon.

Grace, W. 1995. *Response to Literature*. McGraw Hill, New York.

Hoberg, S.M. 1999. *Education Management Research Methodology*, Pretoria University of South Africa.

Jenkins, O.B. 2011. *The Shangaan-Tsonga people of south Eastern Africa*.

Junod, H.P. 1977. *Matimu ya Vatsonga*. Braamfontein: Sasavona Books.

Krefting, L. 1991. *Rigour in Qualitative Study: The Assessment of Trustworthiness* *The American Journal of Occupational Therapy*, 45 (3).214-222.

Leedy, P.D. And Ormrod, J.E. 2001. *Practical Research Planning and Design*. New Jersey: Prentice Hall.

Magubane, P. 1998. *Vanishing Cultures of South Africa Changing in World*. Struick. Publishes: Cape Town.

Mbiti. J. 1969. African Religious and Philosophy. Heineman: London.

Merriam, S.B. (ed). 2002. Introduction to Qualitative Research: Qualitative research in Practice. San Fransisco: Jossey-Bass.

McMillan, J.H. & Schumacher, S. 2010. Research in education: A conceptual introduction. New York: Harper Collins.

Mounton, J. 2002. Understanding Social Research. Pretoria: Van Schaik Publishers

Mhinga.M.E. 2012. Nkucetelo wa vukreste eka mafambisele ya muti wa ndhavuko wa vatsonga (The influence of Christianity in the running of the Mutsonga traditional family).University of Limpopo.

Mtombeni, B.K.M. 2008. Mibya ya Nyekanyeka. Halfway House: Mangalani Book Services.

Neuman, W.L. 2006. Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches. 6th Edition. Boston: Pearson Education, Inc.

Oxford South African School Dictionary,1996. 3rd.Edition South Africa:Oxford University press.

Soanes.C. 2002.South Africa Pocket Oxford Dictionary. 3rd. Edition Cape Town:Oxford University Press.

Smith A. 1973. The peoples of Southern Mozambique: An historical Survey, Journal of African History, Number xiv, Volume 4, Pp. 565-580.

Schoenauer, N. 2000.6000 years of housing (revised edition). New York: W.W.Norton & Company.

Van Rensburg, G. 2010. Research in the Social Sciences. Pretoria: University of South Africa.

Walker, L. 1998. American shelter: An illustrated encyclopaedia of the American home. New York: S .F Gate.

West, M. 1976. A bantu. An introduction to the black people of South Africa. Struick: Cape Town.